

Economisch-Statistische Berichten

UITGAVE VAN DE STICHTING HET NEDERLANDS ECONOMISCH INSTITUUT

17 NOVEMBER 1971

56e JAARGANG

No. 2824

Ondernemerswinst

In het *Maandschrift Economie* van oktober 1971 doet Dr. J. H. Derksen een poging om de omvang van de ondernemerswinst in 1969 te benaderen¹. De conclusies zijn onrustbarend: in 1969 maakte het Nederlandse bedrijfsleven een winst van ongeveer f. 1 mrd., dit is 0,4% van het totale geïnvesteerde vermogen. Alvorens een korte beschouwing aan deze conclusies te wijden, verdient het aanbeveling eerst de methode te bekijken, die Dr. Derksen heeft gevolgd.

De analyse is van macro-economische aard. De omvang van de winst wordt bepaald uit de categoriale verdeling van het nationale inkomen. Bekend is het looninkomen en het overige inkomen. Het overige inkomen, een restgroep, bestaat uit de arbeidsvergoeding van zelfstandigen, de rente (de vergoeding voor het beslag leggen op produktiemiddelen) en de winst. Van deze indeling in drieën zijn geen statistieken beschikbaar. De arbeidersvergoeding bepaalt Dr. Derksen met behulp van enkele gebruikelijke veronderstellingen. Om de rentevergoeding te berekenen, moet men de omvang van het totale geïnvesteerde vermogen weten. De auteur maakte voor zijn berekening gebruik van een in *De Economist* gepubliceerde studie², terwijl hij uitgaat van een interestpercentage van 6. Uit de analyse blijkt dat het overige inkomen ad. f. 27,6 mrd. bestaat uit f. 11 mrd. aan arbeidsvergoeding en f. 15,6 mrd. aan rentevergoeding, zodat de winst slechts f. 1 mrd. is.

Ter vergelijking hanteert Dr. Derksen ook een tweede methode, die o.a. gebaseerd is op winststatistieken van het CBS voor 1966. Deze werkwijze leidde tot de conclusie dat, afhankelijk van het rentepercentage, de winst van het Nederlandse bedrijfsleven ligt tussen min f. 300 mln. en plus f. 2.300 mln. of 0 à 1% van het geïnvesteerde vermogen.

Beide methoden lijken mij juist, hoewel op de toepassing van vooral de tweede methode wel wat valt aan te merken. Hierbij werd namelijk verondersteld dat de fiscale inkomens van de zelfstandigen in 1969 niet boven het peil van 1966 liggen. Hoewel wordt beredeneerd dat deze veronderstelling niet zwaarwegend is, moeten we concluderen dat toepassing van deze tweede methode slechts tot zeer globale resultaten leidt.

Bovendien moeten we er mee rekening houden, dat zoveel van het overige inkomen kan worden afgetrokken, dat het maken van winst onmogelijk is.

Mag uit de studie van Dr. Derksen nu worden afgeleid dat het Nederlandse bedrijfsleven er slecht voorstaat? De uitkomsten zijn m.i. van dien aard, dat ze moeilijk voor waar kunnen worden gehouden. De heer Derksen is waarschijnlijk zelf ook van de resultaten van zijn berekeningen geschrokken, want enkele malen vermeldt hij dat het lage winstcijfer opgebouwd is uit zeer uiteenlopende gedetailleerde cijfers; het berekende winstcijfer is namelijk een macro-economische grootheid, die zowel hoge winsten als grote verliezen toelaat. Vreemd is ook dat de sector van de zelfstandigen als geheel verliesgevend is. Indien het macro-economische winstcijfer, dat inderdaad een samenraapsel kan zijn van zeer uiteenlopende cijfers, werkelijk zo laag is, staat Nederland er niet best voor. Desondanks groeide onze economie vanaf 1969 behoorlijk, hoewel in 1969 de reële bruto-investeringen in de bedrijven slechts met 3% toenamen en 1971 een probleemjaar wordt.

Uit de interessante studie van Dr. Derksen is weer eens duidelijk geworden dat er weinig bekend is over de ondernemerswinsten. Indien we het moeten doen met de thans beschikbare statistieken, zijn we erg afhankelijk van grootheden die alleen via vele veronderstellingen kunnen worden gekwantificeerd. We weten niet exact wat de invloed is van de winstcijfers op macro-economische grootheden als het nationale inkomen en de investeringen. Tot nu toe verklaart het Centraal Planbureau de investeringen vrij nauwkeurig uit voornamelijk het beschikbare niet-looninkomen en de beschikbare liquiditeiten en niet uit de winsten of uit het rendement. Hoewel bijv. het rendement, dat in de bedrijfstakken sterk uiteenloopt, al jaren een dalende lijn vertoont, zijn toch de totale produktie en de totale investeringen tot nu toe sterk gegroeid.

L.H.

¹ Dr. J. H. Derksen: *Ondernemerswinst in Nederland in 1969*, in „*Maandschrift Economie*”, Tilburg, oktober 1971, blz. 1-22.

² Drs. H. de Haan en Dr. S. K. Kuipers: *De produktie-structuur van Nederland in de periode 1950-1966*, in „*De Economist*”, juli/augustus 1970, blz. 370-395.

Inhoud

Ondernemerswinst	1025
Drs. R. Iwema: Sociografische classificatie van bestedingsrichtingen	1026
Drs. P. A. de Ruiter: Sociaal-politieke realiteit	1027
Drs. F. H. Goudswaard: Subsidies en inkomensverdeling	1028
Drs. P. Terhal: Opinie-onderzoek ontwikkelings- samenwerking	1030
NEI gaat problemen aan de Clyde aanpakken	1032
Dr. K. H. Stanislaus: Mens en fusie	1033
Maatschappijspiegel	1038
Oost-Europa kroniek	1039
Boekennieuws	1041
Mededelingen	1044

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit
Redacteur-secretaris: L. Hoffman

Economisch-Statistische Berichten

Weekblad van de Stichting Het Nederlands
Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016;

kopij voor de redactie:
postbus 4224. Telefoon:

(010) 14 55 11, toestel 3701. Bij
adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 57,20 per jaar,
studenten f. 36,40, franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).

Prijs van dit nummer: f. 1,50. Abonnementen
kunnen ingaan op elke gewenste datum,
maar slechts worden beëindigd per
ultimo van een kalenderjaar.

Betaling: giro 8408; Bank Mees & Hope
NV, Rotterdam; Banque de Commerce,
Koninklijk plein 6, Brussel,
postcheque-rekening 260.34.

Advertenties: N.V. Kon. Ned. Boekdrukkerij
H.A.M. Roelants, Lange Haven 141,
Schiedam, tel. (010) 26 02 60, toestel 908.

Sociografische classificatie van bestedingsrichtingen

Indien het bestedingspercentage van het inkomen in een bepaalde richting bij de landarbeiders hoger ligt dan bij de arbeiders van industrie en handel en tevens bij de landbouwers hoger dan bij de employés en ambtenaren, dan kunnen we van *overwegend rurale bestedingen* spreken. In het omgekeerde geval kunnen we de desbetreffende bestedingsrichtingen *overwegend urbane bestedingen* noemen. Alle overige bestedingsrichtingen, die dus noch een overwegend ruraal, noch een overwegend urbaan karakter hebben, noemen we „*gemengde*” bestedingen. De aldus verkregen sociografische classificatie van bestedingsrichtingen is weergegeven in de onderstaande tabel, waarvoor het grondmateriaal is ontleend aan de in het *Jaarboek 1968* van de Sociale Statistiek der Europese Gemeenschap gepubliceerde resultaten van het Nederlandse budgetonderzoek 1963/1964.

Overwegend rurale bestedingen

1. Brood en meel; melk en kaas; eetbare oliën en vetten; aardappelen; groenten; suiker; vlees; eieren; tabak.
2. Heren- en jongenskleiding; heren- en jongensschoeisel; stof, wol, babyuitzet; dames- en meisjeskleiding.
3. Linnen- en beddegoed; niet-duurzame huishoudelijke artikelen; verzekeringspremiës i.v.m. de huishouding.
4. Vaste brandstoffen; elektriciteit.
9. Godsdienst.

„Gemengde” bestedingen

1. Koffie en thee; frisdranken; boter.
2. Dames- en meisjesschoeisel.
3. Radio- en televisieapparaten, muziekinstrumenten; meubelen en vloerbedekking; duurzame huishoudelijke artikelen; reparatie en huur van huishoudelijke uitrusting.
4. Vloeibare brandstoffen.
6. Belastingen.
7. Reparatie en installatie woning.
9. Verzekeringen i.v.m. personen; doktershonoraria.

Overwegend urbane bestedingen

1. Vis; fruit; jams, suikerhoudende artikelen; alcoholhoudende dranken.
2. Schoenreparaties; kledingreparaties; reinigen, verven, wassen.
3. Meubeltextiel; verwarmings- en huishoudelijke apparaten; huishoudelijke hulp.
4. Gas.
5. Kapper, schoonheidssalon enz.; toiletartikelen.
6. Wettelijke bijdragen sociale verzekering.
7. Huur, bijkomende lasten.
8. Boeken, kranten, tijdschriften; ontspanningsdiensten; opleiding.
9. Medische producten; ziekenhuisverpleging.
10. Overnachtingskosten tijdens de vakantie; verkeer; verteringen buitenshuis.
11. Schulden en leningen.

Naar aanleiding van deze tabel kunnen we o.m. het volgende opmerken. Alleen de aankopen van voedingsmiddelen en van kleding en schoeisel blijken voor het grootste deel overwegend rurale bestedingen te zijn. Bij de rubriek „huishoudelijke uitgaven” (3) ontbreekt onder de overwegend rurale bestedingen aanschaf en onderhoud van alle apparatuur, terwijl van de rubrieken „lichamelijke verzorging” (5), „uitgaven voor de woning” (7), „ontwikkeling en ontspanning” (8) en verplaatsingsuitgaven” (10) geen enkel onderdeel als overwegend ruraal kan worden beschouwd.

Onder de overwegend urbane bestedingen treffen we daarentegen alle rubrieken aan. Opmerkelijk is daarbij dat van de rubrieken „lichamelijke verzorging” (5), „ontwikkeling en ontspanning” (8) en „verplaatsingsuitgaven” (10) alle posten overwegend urbaan zijn. Krijgen we reeds daardoor een min of meer frivole indruk van het stedelijke bestedingspatroon, deze indruk wordt nog versterkt door de overwegend urbane post „schulden en leningen” (11) tegenover de overwegend rurale post godsdienst te plaatsen.

Sociaal-politieke realiteit

Het centrale loonpolitieke overleg verkeert in een impasse. De redenen zijn de lezer vermoedelijk voldoende bekend. Maar geldt dat ook voor de dieperliggende oorzaken? Is dat een strijd om de greep op de investeringen, zoals Harry van Seumeren in „De Volkskrant” van 10 november jl. meent? Kan het ook de angst zijn voor de eigen achterban, die werkgevers- en werknemerscentrales verhindert om het met elkaar eens te worden? Of houden de werkgevers op centraal niveau de poot stijf in de verwachting bij een toenemende werkloosheid straks in de onderhandelingen op bedrijfstakniveau minder concessies te hoeven doen aan de eisen van de vakbonden? Kan wellicht de impasse in het overleg ook gelegen zijn in de wens van de vakbeweging zich, door het opschroeven van de looneisen en de mede daaruit voortvloeiende omvangrijke werkloosheid, een stok te verschaffen om de regering tussen de benen te steken? Aangezien geen enkele regering zich meer een forse werkloosheid kan veroorloven, zou deze strategie van de vakbeweging immers een frontale aanval op het bestaan van het Kabinet-Biesheuvel betekenen. Aldus een voorzichtig geopperde, maar niettemin van weinig geloof in de goede trouw van de vakbeweging getuigende suggestie van Heertje in *ESB* van vorige week.

Ongetwijfeld zullen de hierboven genoemde overwegingen (behalve de laatste) een rol spelen bij het formuleren van de onderhandelingsuitgangspunten. Mijns inziens is het echter, althans aan werknemerskant, een eenvoudige rekensommetje dat de belangrijkste grondslag vormt voor de eisen van de vakbeweging. Duidelijk blijkt dit uit het rapport van de Commissie Economische Deskundigen van de SER (voorzitter Prof. Dr. D. B. J. Schouten) en de *Macro-Economische Verkenningen 1972*. Volgens de MEV zou een gemiddelde loonsomstijging in 1972 van 13,5% resulteren in een toename van het reële vrij beschikbare inkomen (modale werknemer) van 4%. Diezelfde MEV leert dat

een beperking van de loonsomstijging tot 12% leidt tot een toeneming van het reële vrij beschikbare inkomen met slechts 2,8%.

Ik schrijf uitdrukkelijk „slechts 2,8%”, omdat dit voor een grote categorie werknemers meer is dan het lijkt. Wat is namelijk het geval? In de eerste plaats dient men te bedenken dat het gaat om een *gemiddelde* stijging. In de tweede plaats wordt vaak over het hoofd gezien dat in de loonsomstijging een incidentele-looncomponent is begrepen, die voor 1972 door het CPB op 2% wordt geraamd. Dat incidentele loon loopt echter zeer uiteen voor de verschillende werknemerscategorieën. In het algemeen kan men stellen dat dit stukje loon uitgerkend de groepen die zich het sterkst door de vakbonden vertegenwoordigd weten voor vrij aanzienlijk minder dan het gemiddelde van 2% ten goede zal komen. De man aan de draaibank, de man op de bouwsteiger, zij zullen (tenzij ze ooit een „baas”-functie weten te bemachtigen) alleen de contractloonsomstijging toucheren, maar vrijwel nooit van het voor de meeste employés vrijwel jaarlijks doorlopende opklimmen in de salarisschalen, anciënniteiten e.d. profiteren, die juist zo'n groot deel van de incidentele looncomponent uitmaken en bovenop de contractloonsomstijging komen. Die 2% incidenteel loon is dus vooral een middengroepenkwestie, hetgeen voor de vakcentrales betekent dat, willen zij er reëel toch nog iets voor de grote massa der werknemers zien uit te slepen, zij in feite reeds op minimaal 2% reëel moeten gaan zitten.

Wie op matiging aandringt en tevens uit sociaal-politiek oogpunt realistisch te werk wil gaan, zou

wellicht met meer kans op succes die incidentele-looncomponent moeten aanpakken, ook al omdat dat incidentele loon een prachtige vluchtweg vormt voor die bedrijven en bedrijfstakken die zich meer kunnen permitteren dan de overeengekomen contractloonsomstijging hun toestaat. In feite is het dan ook niet zozeer het gemiddelde van het incidentele loon, maar veeleer de hier en daar grote afwijkingen ten opzichte van dat gemiddelde, die voorstellen tot matiging van de (contract)loonsomstijging in de praktijk weer ondergraven en het de vakbeweging zo moeilijk maken om in te stemmen met voorstellen om in 1972 in het geheel geen reële verbetering toe te staan. Immers, zulke voorstellen houden, wanneer men niet de incidentele-looncomponent weet terug te dringen, voor het overgrote deel van het ledenbestand der vakbeweging een *reële-loonsverlaging* in.

Daarom ook zijn de matigingsvoorstellen van Schouten c.s. weinig realistisch. De SER-commissie heeft becijferd dat de oorspronkelijke matigingsvoorstellen van de vakbeweging niettemin een gemiddelde loonsomstijging per werknemer van 13,1% in 1972 inhouden. De werknemers hebben nu verklaard zich nog verder te willen matigen en wel tot 12% loonsomstijging. Dit mag een forse concessie genoemd worden, gelet op het feit dat — zoals uit het door de Deskundigen aangedragen cijfermateriaal kan worden afgeleid — hieruit waarschijnlijk minder dan de door de MEV drie maanden geleden berekende 2,8% verbetering van het reële vrij beschikbare inkomen zal resulteren. Trek daar de stijging van het vrij besteedbare incidentele loon van af (ca. 1½%), dan blijft er per saldo vrijwel geen stijging over van het vrij besteedbare loon exclusief incidenteel loon. Wie dan voorstellen doet om in 1972 bijv. slechts te volstaan met een prijscompensatie heeft weinig oog voor de sociaal-politieke realiteit.

Subsidies en inkomensverdeling

DRS. F. H. GOUDSWAARD*

Door de beoefenaren van de leer der openbare financiën wordt de „subsidie” als overheidsuitgave in het algemeen argwanend bekeken. Dit geldt niet voor de zgn. bestuurlijke subsidies, d.w.z. subsidies aan instanties die een taak vervullen, welke zonder de subsidie toch door de overheid zou moeten worden vervuld, bijv. lager onderwijs. Wel stelt men zich argwanend op tegenover de zgn. economische subsidies, d.w.z. subsidies aan bedrijfstakken en/of aan consumenten resp. bepaalde groepen consumenten. Deze subsidie heeft namelijk rechtstreeks invloed op het marktproces: er komt een lagere prijs tot stand dan zonder subsidiëring het geval zou zijn.

De bezwaren die men heeft tegen bepaalde vormen van economische subsidies vloeien voort uit de huidige opvattingen in de leer der openbare financiën. De redenering is als volgt. Per definitie is er relatieve schaarste aan economische goederen. Relatieve schaarste wil zeggen: de hoeveelheid goederen is beperkt in verhouding tot de in principe ongelimiteerde hoeveelheid consumptieve wensen. Derhalve moet men ernaar streven de behoeften optimaal te bevredigen. Dit betekent een goederenvoorziening, die zo goed mogelijk is afgestemd op de zeer uiteenlopende individuele behoeften. Hierbij komt het zgn. allocatieprobleem, d.i. het probleem van de aanwending van de produktiemiddelen, naar voren. Die allocatie dient op de juiste wijze te geschieden ten einde een optimale goederenvoorziening te verkrijgen. Het middel daartoe is in onze Westerse samenleving het prijsmechanisme.

Het prijsmechanisme regelt echter ook, via de beloningsvoeten van de produktiefactoren, de inkomensverdeling. Hierop kom ik straks terug. Voor sommige goederen werkt het prijsmechanisme niet, namelijk voor de zgn. collectieve goederen. Deze collectieve goederen zijn technisch niet splitsbaar in, op de markt, verkoopbare eenheden (in tegenstelling tot individuele goederen, die wel individueel leverbaar zijn) en dienen te worden verzorgd door de groep als geheel (de collectiviteit), i.c. de overheid. Financiering hiervan geschiedt uit bijdragen van ieder lid van de groep, uit de belastingmiddelen dus.

De ervaring heeft geleerd dat de goederen waarvoor het prijsmechanisme zou gelden, toch vaak niet in voldoende mate beschikbaar waren. Het prijsmechanisme werkte dus niet afdoende. De reden hiervan is, dat de consument vaak zijn eigen belang onderschat of niet

ziet, niet rationeel handelt, beschermd dient te worden voor sommige goederen en/of met zijn verbruik geen rekening houdt met de belangen van of de gevolgen voor anderen (de zgn. gunstige of ongunstige externe effecten).

Vanwege die onvoldoende werking van het prijsmechanisme kan de overheid zich bemoeien met de verstreking van individuele goederen¹. Een individueel goed wordt dan beneden kostprijs (subsidies) of zelfs gratis ter beschikking gesteld. De overheid ging derhalve (economische) subsidies geven voor goederen waarvan zij het gebruik wilde bevorderen (merit goods). Voorbeelden hiervan zijn subsidies ten behoeve van de sport, de cultuur, het hoger onderwijs enz.

Het toekennen van het „merit want”-karakter aan goederen is echter vaak een discutabele zaak. Wat de één nuttig vindt, vindt de ander onnodig. Criterium voor dit soort goederen is in het algemeen de politieke beslissing tot subsidiëring. Dringende redenen voor subsidiëring acht men vaak aanwezig als zonder steun de gewenste activiteit achterwege blijft of in onvoldoende mate van de grond komt. Hieruit volgt dat er bij steunverlening of verstreking van goederen die niet voldoen aan genoemde eisen, sprake is van een ingrijpen in het marktproces, dat ongewenste gevolgen kan hebben voor de allocatie. Subsidiëring betekent automatisch stimulering van de vraag in een bepaalde richting, waardoor meer produktiemiddelen in die richting worden aangewend. Als dit ten onrechte gebeurt, had het geld beter in een andere richting kunnen worden aangewend.

Daarnaast betekent subsidiëring uit de belastingmiddelen betaling door de gehele groep van belastingbetalers. Als deze subsidies dan ten goede komen aan één bepaalde groep van de bevolking dan betekent dit dat een deel van de lasten van die groep op de gehele gemeenschap wordt afgewenteld, waardoor de begunstigde groep zelf ruimere bestedingsmogelijkheden verkrijgt. Dit laatste kan men vanuit het streven naar een redelijker inkomensverdeling gewenst achten. De subsidiëring

* De auteur is plv. bureau-hoofd van de afdeling financiën der grote gemeenten van de provinciale griffie van Zuid-Holland.

¹ Illustratief in dit verband is de Belgische term „bemoeigoederen”.

die moet dan wel ten goede komen aan de lagere-inkomensgroepen.

Tegenwoordig wordt dit algemeen ingezien. Vandaar de passage in de regeringsverklaring, dat „bevordering van een redelijker inkomensverdeling beter kan plaatsvinden door overdrachten in geld — waardoor de consumptievrijheid intact blijft — dan door reducties op prijzen waarvan ook velen profiteren, die daaraan redelijkerwijs geen behoefte hebben”². Een dergelijke passage treft men overigens ook aan in de regeringsverklaring van het kabinet-De Jong (april 1967)³. Hierbij kan men echter een aantal kritische kanttekeningen plaatsen.

Het huidige kabinet en de subsidies

Gezien de toevoeging „consumptievrijheid” in bovenstaand citaat worden hier kennelijk bedoeld individuele uitkeringen (in contanten) aan degenen, die in bepaalde (lage) inkomensgroepen vallen. Dus bij voorkeur geen subsidieregelingen voor voorzieningen ten behoeve van lagere-inkomensgroepen.

De praktische uitwerking hiervan is intussen niet zo eenvoudig. Het gaat hier om vervanging van subsidie-regelingen, bijv. op het terrein van de sport, de cultuur en het maatschappelijk werk, door geldelijke individuele steun. In het algemeen is dit echter niet uitvoerbaar. Een subsidieregeling op een specifiek gebied kan niet vervangen worden door een regeling waarbij geldbedragen worden uitgekeerd aan dezelfde personen die van de subsidieregeling profiteerden.

Ter illustratie hiervan de operasubsidie, zoals belicht door Drees Jr. De subsidie per bezoekend echtpaar zou ca. f. 50 bedragen (bij een entreprijs van ca. f. 7). „Men zou kunnen enquêteren of zij dit waarderen, of wellicht de f. 50 liever contant thuis ontvingen”⁴. Dit laatste is in de praktijk niet uitvoerbaar, omdat dan plotseling iedere Nederlander zich als operaliefhebber zou aanmelden. (Voor de goede orde zij vermeld, dat Drees met deze opmerking ook geen reëel alternatief wilde bieden, maar slechts een zuiverder discussie beoogde). Of men nu vóór of tegen operasubsidies is, doet er hier niet zoveel toe; duidelijk is dat zonder de subsidie de activiteit zelf wegvalt en geen vervanging door individuele steunverlening mogelijk zal zijn.

Algemeen gesteld, kan men ter compensatie van de afbraak van subsidieregelingen uitsluitend algemene uitkeringen verhogen of maatregelen treffen, die dan alleen bestemd moeten zijn voor lagere-inkomensgroepen. In deze gedachtengang passen eigenlijk zelfs geen algemene inkomensoverdrachten als AOW-verhoging of algemene pensioenverzekering, zoals het kabinet wil, omdat deze, evenals de consumentensubsidies, „aan de gehele bevolking” — van 65 jaar en ouder — ten goede komen en eveneens „gedwongen consumptie” vormen⁵.

Bovengenoemde stelling uit de regeringsverklaring is waarschijnlijk slechts bedoeld als argument om een aantal subsidieregelingen af te kappen, terwijl er niets voor wordt teruggegeven. Het is dan beter, te zeggen dat men gezien het stijgende welvaartspeil en de stijgende inkomens de belanghebbenden wil dwingen meer bij te dragen tot de financiële lasten van hun vrijetijdsbesteding en andere voorzieningen. Dit is hardere, maar wel eerlijker taal.

Inkomensverdeling

Zoals reeds werd vermeld, regelt het prijsmechanisme ook de inkomensverdeling. Deze (personele) inkomensverdeling wordt over het algemeen niet rechtvaardig geacht. Een redelijker inkomensverdeling wordt genoemd als één van de macro-economische doelstellingen⁶ en vindt men als actiepunt in de verkiezingsprogramma's van alle belangrijke politieke partijen⁷. Hoewel dit reeds jaren het geval is, gebeurt er weinig. Dit is ook niet verwonderlijk als men de instrumenten tot een andere inkomensverdeling en de beperkte mogelijkheden daarvan beziet⁸. Maatregelen met betrekking tot de bronnen van het inkomen (arbeid, vermogen) en de beloningsvoeten (hoogte van de lonen en van de overige beloningen) beloven niet zoveel resultaat. Het meest kan worden verwacht op het terrein van de belastingen en de inkomensoverdrachten. Ook hier liggen echter vele beperkingen.

De belastingen fungeren in het algemeen als een vrij onvolmaakt instrument om nivellering van inkomens te realiseren in verband met weerstanden tegen reducering van rechtvaardige inkomensverschillen (bijv. op basis van inspanning), sterke maatschappelijke weerstanden tegen besnoeiing van hoge inkomens, afwenteling en andere ongewenste neveneffecten (rem op prestatieprikkel, stimulans voor emigratie enz.). Daarbij kan men zich afvragen wat het werkelijke effect van bepaalde stringente maatregelen zou zijn⁹. Een onderdeel dat echter nog onontgonnen is, is dat van de overheidsuitgaven. Dat van de overheidsuitgaven een herverdelende werking uitgaat, is weliswaar nog lang niet zo zeker, maar met name van het subsidiebeleid kan een nuttige uitwerking worden verwacht.

² *Regeringsverklaring kabinet-Biesheuvel, 3 augustus 1971.*

³ *Regeringsverklaring kabinet-De Jong, 18 april 1967, Staatsuitgeverij, blz. 13.*

⁴ „*De Nederlandse overheidsuitgaven*”, *Preadviezen voor de Vereniging voor de Staathuishoudkunde, 1963, blz. 36.*

⁵ *Zie de passage „Zo vormen zij (consumentensubsidies, FHG) een inefficiënte manier van inkomensverdeling, omdat ze aan de gehele bevolking (arm en rijk) ten goede komen. Ze vormen voorts een gedwongen consumptie; . . .” in „Overheidsuitgaven in theorie en praktijk” door W. Drees Jr. en F. Th. Gubbi, Groningen 1968, blz. 238.*

⁶ *Zie N. H. Douben: „Het herverdeelde inkomen — macht en onmacht van overheid en fiscus”, Deventer 1970, blz. 60 en 61.*

⁷ *Bijv. K.V.P., A.R.P., C.H.U., P.v.d.A., D'66, P.P.R., DS'70 en P.S.P.*

⁸ *Zie voor een uitgebreide bespreking van deze instrumenten bijlage 15 van de Miljoenennota 1970: „Nota over de inkomensverdeling”, hoofdstuk 3, 4 en 5.*

⁹ *Teleurstellend zijn bijv. de uitkomsten van de berekeningen, die N. H. Douben maakt van een forse herverdeling van het inkomen op korte termijn. Zie „Het herverdeelde inkomen — macht en onmacht van overheid en fiscus”, blz. 147 e.v.*

Inkomen in natura

Subsidiëring kan in het kader van het streven naar een redelijker inkomensverdeling een goed instrument zijn, omdat subsidie inkomen in natura betekent voor de genietter van de gesubsidieerde activiteit. Over inkomen in natura wordt niet vaak gesproken. In de literatuur over inkomensverdeling kan men hierover weinig vinden. Op grond van een tentatieve toerekening van de overheidsuitgaven werd onlangs het vermoeden geuit, dat de lagere-inkomensgroepen er meer profijt van zouden hebben dan de hogere-inkomensklassen¹⁰. Een gericht subsidiebeleid zou hier nog een extra duwtje aan kunnen geven, omdat de hieruit voortvloeiende extra lasten in het algemeen proportioneel worden verdeeld over de gehele bevolking¹¹, terwijl de subsidie zelf aan lagere-inkomensgroepen ten goede kan komen. Een subsidiebeleid dus, dat uitsluitend is gericht op lagere-inkomensgroepen, waarbij het accent niet ligt op het individuele inkomen maar op het groepsinkomen.

Deze verstrekking van inkomen in natura heeft in verband met de betrekkelijke eenvoud voordelen ten opzichte van regelingen, die op het individu zelf zijn gericht. Denk bijv. aan de ingewikkelde en tijdrovende procedure bij de bijstandsverlening en de ingewikkelde berekeningen bij rijksstudietoelagen. Subjectieve meting van inkomen werkt in het algemeen weinig efficiënt. Tevens is het door deze subsidieregeling mogelijk projecten resp. activiteiten te subsidiëren, die op basis van vrijwillige inkomensbesteding (dus na individuele steunverlening) niet van de grond zouden komen. Dit laatste is vooral van belang voor projecten in de sociaal-educatieve sfeer, bijv. projectonderwijs in volksbuurten (project Grandia-Rotterdam). Tenslotte kan de uitvoering en het toezicht op efficiënte wijze worden geregeld door decentralisatie naar de gemeenten of andere publiekrechtelijke organen.

Intussen dient te worden opgemerkt, dat subsidieregelingen waarbij het groepsinkomen als criterium wordt gehanteerd, niet bewust worden gepresenteerd. Wel wordt het argument van de redelijke inkomensverdeling hier en daar genoemd. Het streven naar een redelijker inkomensverdeling wordt weliswaar algemeen erkend, het ontwerpen van praktische maatregelen ter bereiking van deze doelstelling blijkt een heel andere zaak te zijn. Hier ligt een heel terrein braak. Voorzieningen, bijv. op het gebied van stadssanering, volkshuisvesting, jeugd- en buurtwerk, projectonderwijs enz., die — anders dan bij de huidige regelingen — direct gericht worden op het groepsinkomen, zijn zeker mogelijk¹². Waarborgen en/of sancties dienen echter te worden ingebouwd om een verkeerd beleid of tussentijdse veranderingen in het beleid te voorkomen.

Tot slot een enkele opmerking over de financiële aspecten van de gemeentelijke taak en de zgn. nacalculatie.

Gemeentelijke „herverdelingssubsidies”

Uitvoering van rijkssubsidiereregelingen door gemeenten geschiedt uit praktische overwegingen reeds op grote schaal. Het Rijk betaalt hiervan in het algemeen een groot deel of werkt met zgn. koppelsubsidies. Voor zover het echter gaat om subsidieregelingen, die dui-

delijk inkomen in natura verstrekken aan lagere-inkomensgroepen, zou hier door het Rijk 100% moeten worden vergoed. Immers, financiering van dergelijke subsidies (ten dele) door de gemeente zelf komt in feite neer op interpersonele inkomensverdeling binnen de gemeente. Het „eigen” geld kan niet meer in een andere richting worden aangewend.

Maatregelen op het terrein van de inkomensverdeling dienen nationaal te worden genomen en uit de algemene middelen te worden betaald. Dit impliceert financiering voor 100% door het Rijk. Ter toelichting één voorbeeld: in de gemeente Leiden ligt het gemiddelde inkomen per inwoner landelijk gezien het laagst, nl. op f. 3.792 per inwoner (landelijk gemiddelde f. 3.869)¹³. Het inkomen per belastingplichtige ligt eveneens zeer laag. Bij het treffen van voorzieningen ten behoeve van de lagere-inkomensgroepen legt dit op de gemeente zelf een last, die uiteindelijk daar niet thuishoort. De oorzaak hiervan is, dat in de huidige financieringsstructuur geen rekening wordt gehouden met de gemeentelijke financiële draagkracht. (Alleen in de mogelijkheid van een belastinguitkering uit het Gemeentefonds vindt men dit element)¹⁴. Om op effectieve wijze de herverdelingsinstrumenten te benutten, zal sterker dan thans geschiedt rekening moeten worden gehouden met de demografische structuur van een gemeente of een bepaald gebied. Landelijk gezien, betekent dit een verschuiving van het accent naar het inkomen van de sociale groepering (in plaats van het individuele inkomen) in het herverdelingsbeleid.

Nacalculatie

Tenslotte enkele kritische opmerkingen over de omvang van de subsidieregelingen. De strekking van het bovenstaande is niet, te pleiten voor een ongunstige uitbouw van het aantal subsidieregelingen. Eerder

¹⁰ Bijlage 15 van de Miljoenennota 1970, blz. 61.

¹¹ Bijlage 15 van de Miljoenennota 1970, blz. 60.

¹² Veel is er bijv. te doen in de volksbuurten van de grotere steden, waar gemiddeld genomen het inkomen van de sociale groepering laag ligt. Zie voor een studie op dit terrein: J. Simonse in „Belemmerde kansen — een sociologische schets van de volksbuurt”, Alphen aan den Rijn 1971, vooral hoofdstuk VI: Sanering, amovering, renovatie.

¹³ Bron C.B.S.: „Inkomensverdeling 1965 — regionale gegevens”.

¹⁴ In „Verlaging van de verhoging”, een uitgave van de Stichting Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven, signaleert men in de uitkering per inwoner op grond van de Financiële Verhoudingswet een mogelijke inkomensherverdeling tussen stadsbewoners en plattelandbewoners, omdat deze bedragen hoger worden naarmate de gemeente groter wordt (blz. 135). Opgemerkt zij dat deze link nooit bewust is gelegd. Oorzaak van de hogere uitkeringen is de geconstateerde onevenredige stijging van de gemeentelijke uitgaven (gemeentelijk apparaat, kosten infrastructuur enz.) naarmate de gemeente groter wordt.

Opinie-onderzoek ontwikkelingssamenwerking

DRS. P. TERHAL*

De Nationale Commissie Ontwikkelingsstrategie 1970-1980 heeft het nodig geoordeeld een opinie-onderzoek in te stellen in Nederland over ontwikkelingssamenwerking. De resultaten van dit uitgebreide onderzoek, dat onder 3.007 Nederlanders van 13 jaar en ouder werd gehouden, zijn niet verrassend, maar wel interessant. Een van de meest interessante conclusies uit het onderzoek is een klaarblijkelijke samenhang tussen de persoonlijke bereidheid om *zelf* iets voor ontwikkelingssamenwerking te doen en de overtuiging dat de Nederlandse regering er te weinig aan doet. De 47% der geënquêteerden, die vindt dat ons land méér aan ontwikkelingssamenwerking moet bijdragen, blijkt een duidelijk actievere houding te bezitten t.a.v. een eventuele persoonlijke inzet (geld, lezen en informatie verspreiden, produkten kopen, er zelf gaan werken enz.) dan de 44%, die de Nederlandse bijdrage gelijk wil houden, laat staan de 6% die voor vermindering is.

Nederlandse werkgelegenheid

Het is dan ook niet verwonderlijk, dat de drie groepen (vóór verhoging, vóór stabilisering, vóór vermindering) zich ook duidelijk onderscheiden in hun beantwoording van de vraag over „onze eigen Nederlandse werkgelegenheid”, welke als volgt luidde:

is *sanering* nodig van het grote aantal bestaande regelingen, waarbij toetsing van de argumenten plaatsvindt aan de doelstellingen en waarbij grenzen worden aangelegd. Het „merit want”-etiket wordt tegenwoordig na een politieke beslissing (op parlementair, provinciaal of gemeentelijk niveau) wat al te gemakkelijk op bepaalde activiteiten geplakt. De belastingbetaler noch de gesubsidieerde groepen zelf zijn uiteindelijk gebaat bij subsidieregelingen, die neerkomen op sinterklaasachtige uitdeling aan rijk en arm.

Waarborgen dienen te worden geschapen ten einde een gericht subsidiebeleid mogelijk te maken. Daarbij dient veel aandacht te worden geschonken aan de *na-calculatie*, een aspect dat nu wordt verwaarloosd. Subsidiereregelingen dienen steeds achteraf te worden getoetst aan de oorspronkelijke doelstellingen. Stopzetting of bijstelling zal moeten volgen, indien aan deze doelstellingen niet wordt voldaan. Mogelijk worden uit een dergelijke sanering de gelden vrijgemaakt voor een beleid dat meer op het inkomen is gericht.

F. H. Goudswaard

„Een mogelijkheid om de ontwikkelingslanden verder te ontwikkelen zou kunnen zijn het toelaten van meer invoer uit de ontwikkelingslanden naar onder meer ons land, zelfs als onze eigen produkten en onze eigen werkgelegenheid daaronder enige tijd zouden lijden. Lijkt u dat een goede of een slechte methode? Of heeft u er geen oordeel over?”

De tabel geeft de resultaten, opgesplitst naar de bovengenoemde groepen:

	houding t.o.v. omvang ontwikkelingshulp			
	verhoging %	stabilisering %	vermindering %	(alle ondervr.) %
Importeren, eventueel ten koste van werkgelegenheid enz.				
goede methode	42	22	15	31
slechte methode	42	58	65	50
geen oordeel	16	20	20	19

Nu suggereert deze vraag, dat handelsliberalisatie met het oog op de export der onderontwikkelde landen tijdelijke negatieve effecten heeft of kan hebben op onze eigen werkgelegenheid. Dit wat eenzijdige beeld, dat wordt opgeroepen door andere voor onszelf welvaartsverhogende effecten van handelsliberalisatie niet te vermelden, heeft vermoedelijk een uitgesproken negatieve reactie van velen op deze vraag tot gevolg, omdat door de formulering van de vraag en de plaats ervan in de enquête (namelijk ná een groot aantal vragen over ontwikkelingsmethoden, zoals onderwijs, landbouwhervorming, geboortenregeling enz.) de suggestie wordt gewekt, dat deze handelsliberalisatie één van de vele *alternatieven* is, waaruit men zou kunnen kiezen om de arme landen tot economische ontwikkeling te brengen. Handelsliberalisatie is evenwel niet één der ontwikkelingsmethoden, vervangbaar door andere maatregelen, maar een noodzakelijk complement van andere maatregelen, zoals o.a. zonneklaar blijkt uit de door de Verenigde Naties aanvaarde ontwikkelingsstrategie.

De gevoeligheid van de Nederlandse bevolking op het punt van eigen werkgelegenheid wordt in deze vraag dus wel duidelijk. Maar aan het peilen van de werkelijke en definitieve bereidheid om op dit punt enige tijdelijke moeilijkheden in eigen land te overwinnen ten behoeve van de welvaarts-groei in arme landen, is deze vraag beslist niet toegekomen.

Opvallend is in ieder geval in deze enquête naar voren gekomen, dat men redelijk tot zeer goed op de hoogte is van de schrijnende armoede in vele delen van de wereld. Opvallend is ook de grote waarde, die men hecht

* De auteur is wetenschappelijk medewerker van de afdeling *Balanced International Growth* van het Nederlands Economisch Instituut.

aan (vak)onderwijs, als een der beste middelen om welvaart te bevorderen. Nederlands beste bijdrage ligt volgens het merendeel der geënquêteerden eveneens in deze richting; 39% van de mensen noemt uitzending van deskundigen, vakmensen enz. voor Nederland een der beste bijdragen en 25% vindt dat er meer onderwijs gegeven moet worden (21% vindt *financiële* steun belangrijk).

De omvang van de Nederlandse ontwikkelingshulp als percentage van het nationale inkomen wordt gemiddeld op 2% geschat. Overschatting van de Nederlandse bijdrage blijkt minder voor te komen bij hen die verhoging van deze bijdrage wensen.

Motieven

Bij het hoofdstuk over de „beweegredenen” voor ontwikkelingssamenwerking staat de merkwaardige vraag: „Waarom werkt Nederland, volgens u, samen met ontwikkelingslanden? Waarom doet Nederland dat?”. Geen wonder dat 45% der geënquêteerden beweegredenen van economisch eigenbelang signaleert en 26% (resp. 25%) plicht en naastenliefde (resp. hulpverlening) noemt. De vraag beantwoordt niet aan haar bedoeling. Men wil weten, welke motieven de geënquêteerden aannemen achter de Nederlandse *ontwikkelingssamenwerking*; men vraagt echter naar de motieven van onverschillig welke vorm van samenwerking tussen Nederland en ontwikkelingslanden. Niettemin is de vraag juist daarom ont-hullend, omdat eruit blijkt dat de Nederlandse bemoeienissen met de arme landen voor een aanzienlijk deel gezien worden als mede-geïnspireerd door economisch eigenbelang.

Veel zuiverder registreren twee andere vragen, waarbij gebruik werd gemaakt van een voorgedeede lijst van mogelijke beweegredenen, de evidente *voorkeur*, welke de geënquêteerden hebben voor etische, humanitaire en belangeloze beweegredenen.

Enquête ging niet diep

Het ware te wensen geweest, dat de enquête dieper op deze problematiek was ingegaan en had gepeild, in hoeverre onder de geënquêteerden een werkelijk bewustzijn inzake de noodzaak van een *internationale ontwikkelingsstrategie* leefde. Het is typerend, dat zodra het begrip „ontwikkelingshulp” wordt vervangen door het begrip „samenwerken met ontwikkelingslanden”, het nationale eigenbelang zo nadrukkelijk om de hoek komt kijken. De vraag is blijven liggen, in hoeverre onder de geënquêteerden het besef leeft van een gezamenlijke verantwoordelijkheid van Nederland mét de arme landen, waarbij het eigenbelang ondergeschikt wordt gemaakt aan de gemeenschappelijke lotsverbondenheid.

Nauw hiermee samen hangt de vraag, in hoeverre aspecten van de Nederlandse samenleving een werkelijke, door mondiale verantwoordelijkheid gedragen, samenwerking met de derde wereld vierkant in de weg staan. Dit belangrijke aspect is in het geheel niet aan bod gekomen, hetgeen beschouwd moet worden als een ernstige lacune in dit overigens wellicht nuttige onderzoek.

P. Terhal

NEI gaat problemen aan de Clyde aanpakken

Het Nederlands Economisch Instituut zal een onderzoek gaan verrichten naar de economische problematiek aan de Clyde. Over dit onderzoek stond in de *Financial Times* van 27 oktober 1971 het volgende bericht.

Hunterston scheme study

By Andrew Hargrave, Scottish correspondent
Glasgow, oct. 26.

A joint study for the development of Hunterston, in the Clyde Estuary, as a deep-water port with associated industries, is to be undertaken jointly by the Netherlands Economic Institute and Professor Colin Buchanan.

The study, which is to cost around £ 125,000 and paid for partly by the Hunterston Development Company and partly by the Scottish Office, is expected to be completed next autumn. An interim report will be issued by the end of May.

The Hunterston Development Company was formed last month with Mr. Hugh Stenhouse, head of the Glasgow-based insurance broking concern (now also chairman of Govan Shipbuilders) as chairman. The directors include Mr. A. G. McCrae, chairman of Clyde Port Authority, Sir William Lithgow, deputy chairman of Scott Lithgow, the Lower Clyde shipbuilders, and Sir Edwin McAlpine. It has an initial capital of £ ½ m.

The study will be directed jointly by Professor Leo Klaassen, head of the Netherlands Economic Institute, and Professor Buchanan.

Mr. McCrae said to-night that about 1,500 acres of land, most of it already zoned for industrial development, as well as a further 1,000 acres capable of reclamation, would be available to potential developers.

He emphasised that this was to be a major investment appraisal, with the consultants aiming at identifying both the potential of the port and the industries which would maximise development.

The consultants will work closely with the Scottish Office (which has already assembled a body of data on the area and now has a steering group working on it) and with the Scottish Council (Development and Industry) team which has been at work for over two years on its Oceanspan study, publishing its second report last week.

Mr. McCrae was, however, at pains to point out that this new study will be one specifically aimed at attracting private and Government investment, unlike Oceanspan which is a concept for the linking of the Atlantic continents with Europe using the industrial belt of Scotland as a land base.

He added that a „green field” integrated iron and steelworks, at present under review by both the Government and the British Steel Corporation, while desirable in itself for the future of the industry in Scotland, was not the linchpin on which development at Hunterston depended.

Mens en fusie

De bedrijfsconcentratie uit sociaal-politiek oogpunt

DR. K. H. STANISLAUS*

De enorme concentratiegolf, die haar oorsprong in de Verenigde Staten heeft gehad en zich tot de overige industrielanden heeft uitgebreid, heeft intussen ook ons land overspoeld. De Amerikaanse „mergers” hebben in de middengrote en kleine staten hun voortzetting gevonden. De voortdurende economische groei heeft een streven naar samenbundeling van krachten tot een onderneming met een optimale grootte tot gevolg ten einde de rentabiliteit en de concurrentiekracht te verhogen of tenminste te handhaven. De vraagstukken die uit dit streven voortvloeien zijn legio.

Image van een onderneming

Het waren tevens de Verenigde Staten, waar de industriële ontwikkeling tot het begrip „public relations” heeft geleid. Hier moesten al in het begin grove misverstanden worden opgeruimd, omdat het begrip dikwijls slechts als werving of propaganda werd opgevat. In feite betekenen deze „openbare betrekkingen” van een onderneming veel meer en behelzen in de praktijk de immateriële betrekkingen tussen het bedrijf en de buitenwereld. De waarde hiervan kan uiteraard niet in cijfers worden uitgedrukt, zoals dit met zuiver financiële resultaten het geval is. Derhalve vonden „public relations” bij de directies van ondernemingen lange tijd niet de waardering die zij hebben verdiend. Pas de toenemende behoefte aan informatie en het succes, dat een concurrerende onderneming met de verwezenlijking van dit in het begin vreemd schijnende begrip had behaald, hebben uiteindelijk ertoe geleid, dat ook de meest terughoudende directie „public relations” bij haar structureel programma heeft betrokken.

Ook het parallelle begrip van de „human relations” is oorspronkelijk op soortgelijke wijze in de Verenigde Staten ontstaan en heeft in het begin evenmin genade in de ogen van de Europese ondernemers kunnen vinden. Zij vormen immers geen grijpbare post op de balans, laat staan een winstpost. Hierin is inmiddels een grondige verandering gekomen. Het bedrijfsklimaat, dat uit de onderlinge relaties van het personeel en uit de betrekkingen van de personeelsleden met de directie voortvloeit, wordt thans algemeen als het visitekaartje van de onderneming beschouwd.

De „public relations” alsmede de „human relations” vormen heden ten dage samen met de in het jaarverslag enz. gepubliceerde financiële resultaten het onscheidbare driespan van een onderneming, waardoor haar „image” wordt bepaald. Zij zijn uit de moderne ondernemingspolitiek niet meer weg te denken. Integendeel, zij doen ten gevolge van de tegenwoordige concentratietendens meer opgeld dan voorheen, omdat thans ook de werknemer

tegen wil en dank tot onderwerp en soms zelfs voorwerp van het fusiegebeuren is geworden.

Arbeid en kapitaal

Zoals bekend, wordt het gereed produkt door de drie factoren materiaal, kapitaal en arbeid voortgebracht. Omstreeks de eeuwwisseling namen deze factoren, uitzonderingsgevallen daargelaten, ieder met ongeveer één derde in het fabrikaat deel. In de loop der jaren is in deze verdeling een belangrijke wijziging gekomen. Door het stijgende gewicht van kwaliteitsprodukten is de factor arbeid in betekenis toegenomen en neemt heden ten dage ongeveer tweederde van het produkt voor zijn rekening. Terwijl de factor kapitaal praktisch onveranderd is gebleven, is de waarde van het gebruikte materiaal resp. van de gebruikte grondstoffen tot slechts enkele procenten gedaald. De gestegen betekenis van de factor arbeid, zowel in zijn absolute waarde alsook in het grotere gebruik van de arbeidsreserves, vond in hogere lonen, betere arbeidsvoorwaarden en grotere sociale voorzieningen, te beginnen met de vrijetijdsbesteding over flexibele werktijden, toekenning van de status van employé aan arbeiders enz. tot een vergemakkelijking van de assimilatie voor buitenlandse werknemers, haar uiteindelijke bevestiging.

De voortdurende concentratie leidt tot een samengaan van kleine en middengrote bedrijven of tot overneming door grote groepen ten einde op deze wijze hun economische voortbestaan te waarborgen. Soms is het slechts een kwestie van overleven. In andere gevallen tracht men erdoor het groeitempo bij te houden of bij voorkeur te verhogen. Aangezien aan de menselijke capaciteiten, vooral aan de handenarbeid, grenzen zijn gesteld, kan het hogere produktievermogen en dus de hogere produktiviteit ingeval van een fusie dikwijls alleen door rationalisatie, mechanisatie en automatisering worden bereikt. De hiervoor benodigde investeringen hebben de betekenis van de factor kapitaal doen toenemen en de factor arbeid bijna op een verdedigingspositie teruggedrongen. De grotere rentabiliteit van de gefusioneerde onderneming leidt tot een smelting van werkplaatsen ten einde de produktiviteit op te voeren. Dientengevolge worden werknemers met of zonder schadeloosstelling ontslagen. Andere worden herschoold of overgeplaatst. Sommige maken schijnpromoties, terwijl weer andere worden uitgeschakeld.

*De auteur is financieel analist bij Bank Dreyfus Söhne & Cie te Bazel.

Fusie en medewerker

In het gunstigste geval behoudt de werknemer zijn vroegere positie, maar hij verliest zijn promotiekansen. Het maakt niets uit of hij wel of niet gekwalificeerd is of tot het kader behoort. Het was een sarcasticus die de ontwikkeling van een fusie in zeven fases heeft ingedeeld: 1. de fase van de planning; 2. de fase van de geestdrift; 3. de fase van de teleurstelling; 4. de fase van de verwarring; 5. de fase van het zoeken naar de schuldigen; 6. de fase van de bestrafing van de onschuldigen; en tenslotte 7. de fase van de onderscheiding van de buitenstaanders. Het valt beslist niet moeilijk te bepalen, bij welke fase de aan een fusie onschuldige pressiegroep van de werknemers dient te worden ingedeeld.

De concentratie of soms ook alleen de vrees voor een bedrijfsfusie kan tot excessen leiden, waaronder het „featherbedding” moet worden gerekend. Wij herinneren ons nog de tijd, toen de Amerikaanse spoorwegen hun eerbiedwaardige stoomlocomotieven afschaften en in de plaats ervan de moderne dieseltractie in gebruik namen. Ofschoon de stoker toen te enen male overbodig werd, reed hij toch nog jarenlang op de nieuwe locomotieven mee. Soortgelijke ondervindingen werden sedertdien ook in andere landen en bedrijfstakken opgedaan.

Een andere Amerikaanse „vinding” wordt „moonlighting” genoemd. Dit betekent het werk in een tweede zaak of beroep gedurende de avonduren. Naar schatting werken tenminste 4 miljoen Amerikanen, die overdag hun gewone beroep uitoefenen, 's avonds om er iets bij te verdienen. Bij een ondervraging is komen vast te staan, dat niet de extra-verdiensite voor hen de doorslag had gegeven. Veeleer zien zij hierin een beveiliging van hun werkgelegenheid voor het geval, dat zij door de aanhoudende fusiegolf eens hun baan zouden verliezen. In landen als de Verenigde Staten en Engeland met werkloosheidscijfers van ruim 6 resp. 3% is dit standpunt volkomen begrijpelijk.

Manager, aandeelhouder en werknemer

De fusie die een bedrijf tot doelwit heeft uitgekozen treft de mens in drieërlei gedaanten: als manager, als kapitaalgever en als werknemer. Aan ieder van hen is in het bedrijf een rol toebedeeld, geen van hen kan er worden gemist en ieder maakt op zijn eigen wijze met de fusie kennis. De gemakkelijkste taak is voor de manager, de bestuurder of het directielid weggelegd, nadat hij na lang wikken en wegen de bedrijfsfusie als enige oplossing heeft aanvaard. Hij die de fusie meestal zelf heeft gepland en voorgesteld zal in het gefusioneerde bedrijf een soortgelijke positie als voorheen bekleden. En zal hij toch eens bij wijze van uitzondering bij de reorganisatie een veer moeten laten, dan zal dit nauwelijks meer dan een veertje zijn.

Daartegenover ziet de kapitaalgever, en meer in het bijzonder de aandeelhouder, met een gegrond wantrouwen de voorgenomen fusie tegemoet. Het door hem indertijd gestorte kapitaal vraagt om nieuwe maatstaven, mocht het door het gefusioneerde bedrijf worden behouden of aan hem worden terugbetaald. Dikwijls ontstaan er tussen bestuur en aandeelhouders discussies over de intrinsieke waarde van de aandelen en vaak voelt de aandeelhouder zich hierbij benadeeld. Toch moet hij zich bij iedere fusie ervan bewust zijn, dat een eventueel door hem te lijden verlies zich min of meer tot de gedeerde winst beperkt en dat hij het zuiver boekhoudkundige verlies op de koop

toe moet nemen, omdat hij dit risico in zijn hoedanigheid van aandeelhouder — dit in tegenstelling met de obligatiehouder — van het begin af heeft aanvaard.

Hoeveel anders is de situatie voor de werknemer die door een fusie wordt getroffen. Weliswaar moet ook hij een zeker risico aanvaarden dat beperkt blijft tot het door hem gestorte kapitaal. Maar zijn kapitaal is zijn werkprestatie, is zijn arbeid, waarvan hijzelf en zijn familie moeten bestaan. Over het algemeen bezit de gemiddelde werknemer geen ander kapitaal dan zijn arbeidskracht en is derhalve op de vruchten daarvan aangewezen. Deze constellatie eist echter een absolute bescherming van de werknemer tegen de gevolgen van een bedrijfsfusie en wel een bescherming, waaraan manager of aandeelhouder nauwelijks behoefte hebben. Wij leven in een wereld, waar de natuur wegens het milieubederf om dringende bescherming roept ten einde de mens van de funeste gevolgen van deze ontwikkeling te vrijwaren. Heeft de mens in een wereld, welke in economisch, technisch en sociaal opzicht een zeer snelle verandering ondergaat — door de Amerikaanse econoom J. K. Galbraith „technostructuur” genoemd — minstens niet evenveel recht op bescherming tegen de schadelijke gevolgen van het fusieverschijnsel¹?

Liquidatie of fusie?

In dit verband mag niet onopgemerkt blijven, dat de stringente Amerikaanse anti-trustwetgeving, welke de zelfstandigheid van de ondernemingen en het behoud van de mededinging tot doel heeft, in de laatste tijd op een meer elastische wijze wordt geïnterpreteerd. Het Amerikaanse ministerie van Justitie en de Federal Trade Commission refereren in hun beslissingen thans aan een vonnis van het Opperste Gerechtshof in Washington van veertig jaar geleden. Ook toen werd een fusie slechts toegestaan, wanneer het voortbestaan van een in moeilijkheden verkerende onderneming erdoor gewaarborgd werd en tevens de werknemers van hun werkplaatsen verzekerd bleven.

Mocht een onderneming voor een zekere tijd stagneren, geen groei en geen overeenkomstige rentabiliteit kunnen aantonen, dan heeft de bedrijfsleiding de keuze uit twee mogelijkheden: liquidatie of fusie. Ingeval van liquidatie kunnen de bestaande maatregelen ter bescherming van de werknemers over het algemeen, weliswaar niet toereikend, maar dan toch adequaat worden genoemd. Een geheel andere ontwikkeling tekent zich echter bij een nauwere samenwerking van twee of meer bedrijven tot het uiteindelijk opgaan in een grotere resp. sterkere onderneming af. Voor zover hierbij uit rationalisatie-overwegingen of om andere redenen de verandering van het arbeidspotentieel een onderwerp van discussie vormt, zal een vooruitziende bedrijfsleiding hiermede in haar fusieprogramma zeer zeker rekening houden. Dit betekent echter, dat het management niet alleen de financiële, commerciële of technische aspecten in zijn overwegingen betreft, maar in sociaal opzicht juist de mens in het middelpunt van de

¹ De vader van de futurologie Herman Kahn op het in februari 1971 te Davos gehouden Eerste Europese Management Symposium: „De ondernemingen mogen in de toekomst niet langer uitsluitend op het behalen van winsten gericht zijn, maar dienen voor allen geldige sociale doelstellingen na te streven”.

voorgenomen fusie stelt. De winst- en omzetberekening treft alleen dan doel, wanneer erbij ook aan degene wordt gedacht zonder wiens medewerking het nagestreefde doel nooit zou kunnen worden bereikt, t.w. aan de mens. De mens, en in het bijzonder de werknemer, behoeft sociale zekerheid en mag niet tot het lijdend voorwerp van het fusieverschijnsel worden verlaagd².

Sociale zekerheid

Het is beslist geen toeval dat verstoringen van de arbeidsrust, die uit een gevoel van onzekerheid ontstaan en hogere lonen, betere arbeidsvoorwaarden of betere sociale uitkeringen tot doel hebben, in de laatste tijd op het fusiegebieden zijn terug te voeren. De wilde stakingen vinden hun oorzaak in het gevoel, dat de werknemers zich met hun zorgen niet langer door de vakbonden begrepen voelen. Aangezien de vakbonden het gevaar hebben onderkend links te worden ingehaald, zijn zij thans in sommige landen begonnen, bij het sluiten van nieuwe collectieve arbeidsovereenkomsten meer aandacht aan de sociale zekerheid, ook ingeval van een bedrijfsfusie, te schenken.

Volgens empirische onderzoeken groeit de sociale zekerheid met de omvang van de ondernemingen. Hiermee wordt echter nauwelijks rekening gehouden in het overgangsstadium van het fusieverschijnsel. Juist met het streven naar een nauwere samenwerking groeien onrust, onbehagen, misnoegen en wrevel over de dynamiek van een ontwikkeling die door de enkeling niet meer kan worden overzien. Ofschoon „gigantomanie” op den duur aan de werknemers grotere zekerheid kan bieden, zien zij toch met afgrijzen naar deze ontwikkeling. Met belangstelling constateert men in West-Europa, dat de emigratie van jonge vaklieden naar de Verenigde Staten een draai van 180° heeft genomen. Men kan inderdaad voldaan zijn over het feit, dat vele gekwalificeerde werkkrachten, die ná de tweede wereldoorlog wegens de betere arbeidsvoorwaarden en hogere salarissen naar de Verenigde Staten gemigreerd waren, thans bij hun terugkomst overeenstemmend verklaren, dat zij door het toenemende aantal Amerikaanse fusies de grond onder hun voeten dreigen te verliezen. In 1970 hebben in de Verenigde Staten ruim 2.500 ondernemingen een fusie aangegaan. Daar tegenover waren het slechts enkele honderden in West-Europa. De gerepatrieerde mannen van het vak geven dan ook blijkbaar aan de grotere sociale zekerheid in deze landen de voorkeur.

Deze sociale zekerheid t.o.v. het fusiegebieden is echter niet vanzelfsprekend³. Zij vormt nog een heel aanvullende jonge kasplant, die van verschillende zijden aan gevaren blootstaat, zelfs uit een richting waar men het nauwelijks zou vermoeden. In een in december 1970 verschenen studie van de OESO over de bestrijding van de inflatie wordt de sedert Keynes steeds weer geuite eis van volledige werkgelegenheid in twijfel getrokken. Het algemene groeifetisjisme, welke de kruipende inflatie van jaarlijks 1 à 2% in een over de gehele wereld verspreide galopperende inflatie met een jaarlijkse prijsstijging van 5% en meer heeft veranderd, wordt erin weliswaar voor de tegenwoordige ontwikkeling aansprakelijk gesteld, toch wordt door de OESO in haar studie voor het eerst de aanvaarding van een zekere mate van werkloosheid voorgesteld als middel tot herstel van de prijsstabiliteit.

Het is niet bekend of de auteurs van de OESO-studie bij hun veroordeling van de moderne economische groei

ook aan het fusieverschijnsel hebben gedacht. Het fusiegebieden heeft juist de groei tot doel en wil de bestaande verschillen van de produktiecapaciteit in verschillende ondernemingen coördineren en de rentabiliteit verbeteren. Indien de economische groei hoe dan ook zou worden beperkt, zou het dientengevolge tot minder fusies komen en aan de vraag naar een grotere sociale zekerheid ingeval van een fusie wordt automatisch voldaan. Omgekeerd zou het een duidelijke stap achteruit betekenen wanneer men aan een gefusioneerd bedrijf, door een aanval op de volle werkgelegenheid, de groeikansen zou willen ontnemen.

Het is allesbehalve duidelijk of de OESO-studie met haar aanbeveling, naast een groeibeperking door een zekere werkloosheid de prijsstabiliteit te herstellen, de weg van de minste weerstand heeft willen kiezen. Zonder hiervan uitdrukkelijk te gewagen, schijnt zij echter de vorderingen van de zgn. „magische vijfhoek” te beamen, zoals deze de kern van iedere nationale economie vormt. De vijf doelstellingen: prijsstabiliteit, volledige werkgelegenheid, evenwichtige betalingsbalans, economische groei en billijke inkomensverdeling, bepalen de welstand in de moderne staat⁴. Het zou echter beslist ondoenlijk zijn de prijsstabiliteit uitsluitend te willen beperken ten laste van de werkgelegenheid en de groei, zonder met de twee overige factoren (betalingsbalans en inkomensverdeling) rekening te houden. Ook hierbij zou men zich enkele beperkingen ter wille van de prijsstabiliteit en de volle werkgelegenheid moeten getroosten, want het algemene doel, het bereiken van een zo groot mogelijke welstand, kan ook bij het aangaan van een bedrijfsfusie alleen worden verwezenlijkt, wanneer de sociale zekerheid van de medewerkers niet wordt aangetast.

Oorzaken van de fusie

Wanneer en voor zover een onderneming met een ander bedrijf een fusie aangaat, hetzij op verticale of horizontale grondslag, hetzij door vorming van een zgn. conglomeraat, dat met elementen van andere bedrijfstakken is doorweven, dan valt hiertegen uit sociaal-politieke overwegingen

² Anders de Société Générale de Banque te Brussel in haar bulletin no. 106 van juli 1971: „Le fait d'acquérir en un bloc l'entité entreprise complète (hommes, bâtiments, machines, stocks, clients etc.) n'est pas différent de celui de réunir par soimême ces éléments dispersés. Toute adultération apparente de cette vérité ne provient que du caractère très particulier de ce type d'investissement”.

³ Dit bleek tevens gedurende de discussies op de 188ste Algemene Vergadering van de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel op 13/14 mei 1971 te Arnhem. Ir. D. Noordhof stelde toen, dat het centraal stellen van de ontwikkeling van de individuele mens een allereerste taak van het bedrijfsleven is. Hierop reageerde Drs. H. ter Heide met de verklaring dat de primaire taak van de ondernemer is zijn onderneming te laten draaien.

⁴ OESO-secretaris-generaal Van Lennep op het in noot 1 (blz. 1034) genoemde Symposion: „Het wordt steeds belangrijker, dat het concept van de optimale groei onder het gezichtspunt van de sociale welstand gediscuteerd en gekritiseerd wordt”.

weinig te zeggen. Want een dergelijke fusie vindt haar oorzaak in het streven naar een grotere omzet, hogere winst, grotere rentabiliteit, verhoging van de concurrentiekracht, optimale bedrijfsgrootte enz. De fusie is het gevolg van het door de bevolkingsgroei gestegen verbruik en van de groeiende welstand, soms ook wel van een gecumuleerde vredes- en oorlogseconomie, en bereidt tevens een bestending van deze ontwikkeling voor. De belangen van producent en consument, van werkgever en werknemer, lopen er vrij parallel. Men kan zich echter afvragen of een fusie ook in die gevallen mag worden doorgezet, waar de uitschakeling van een mededinger — met of zonder sluiting van het over te nemen bedrijf — het voornaamste doel van een voorgenomen fusie vormt. De fusie moet echter beslist onaanvaardbaar worden geacht, wanneer de initiatiefnemers uitsluitend door een streven naar macht worden geleid. Zij willen het bedrijf tot de eerste, grootste, sterkste en meest volkomen onderneming van haar soort maken, die een oligopolie of zelfs monopolie vormt en geen ander bedrijf naast zich duldt. Door dit duidelijke streven naar prestige en macht worden de grenzen van economische noodzaak overschreden en wordt de fusie tot een fetisj gemaakt. In een soortgelijke machtsconcentratie dreigt de werknemer tot een noodzakelijk kwaad te worden gedegradeerd. De menselijke verhoudingen gaan erbij ten onder. Hiertegen dienen wij vooral waakzaam te zijn.

Het streven naar macht en prestige treft men echter zelden alleen aan. Het gaat dikwijls gepaard met de wens naar grotere winst en hogere omzetten en is derhalve slechts moeilijk als zodanig te herkennen. Een nadere analyse wordt pas dan mogelijk, wanneer het tot misbruik van de geconcentreerde machtspositie komt. In die gevallen zou een sociaal-politieke waardering van het fusieverschijnsel helaas te kort schieten.

Privaatrechtelijke of publiekrechtelijke bescherming?

In onze sociale of open economie, waarin de bescherming van de belangen van alle subjecten wordt erkend, moeten in de eerste plaats de partners zelf voor hun verdediging tegenover de ongewenste gevolgen van het fusiegebeuren zorgdragen. Voor zover dit niet langer op zuiver privaatrechtelijke grondslag geschiedt, worden de te nemen maatregelen in collectieve arbeidsovereenkomsten vastgelegd. Aangezien de concentratie door de groeiende industrialisatie en rationalisatie — ook al in verband met de stijgende behoefte van de ontwikkelingslanden — in tempo en intensiteit snel toeneemt, zijn de genomen maatregelen vaak niet langer toereikend. Indien de partijen het over een nieuwe regeling niet eens kunnen worden, blijft tenslotte niets anders over dan een beroep op een arbitrage instantie te doen of het zelfstandige ingrijpen van de staat te accepteren.

Hierbij zal de staat trachten de negatieve gevolgen van het fusieverschijnsel door wetten op te vangen. Artikel 86 van het verdrag van Rome bedreigt ondernemingen in de zes EG-landen ingeval van misbruik van monopolieposities uitdrukkelijk met sancties. Op het ogenblik is er een proefproces gaande over de vraag of een onderneming, wier hoofdzetel buiten één der EG-landen ligt, eveneens onder deze bepaling valt. De Duitse kartelwet tracht het bestaande verbod tot een betere controle over grote monopolie-ondernemingen en andere ondernemingen met een jaarlijkse omzet van meer dan één miljard DM uit te

breiden⁵. Volgens de Zwitserse wet kan de kartelcommissie slechts aanbevelingen doen welke dus geen bindende kracht voor de bedrijven bezitten. Op het ogenblik wordt echter een wijziging van de kartelwet in verband met de toenemende betekenis van de fusies onder het oog gezien, waarbij in de toekomst tevens sancties zullen kunnen worden toegepast.

Medezeggenschap en wetgeving

De medezeggenschap en participatie van de werknemers zouden met het oog op hun mede-aansprakelijkheid andere middelen zijn om bij de concentratie van ondernemingen een controlerende en zo nodig remmende functie uit te oefenen. Vooral door een rechtstreekse vertegenwoordiging in directie, bestuur en raad van commissarissen zouden de werknemers alle activiteiten zowel met betrekking tot de produktie als tot de research, de investeringen en de marktpolitiek in een bepaalde richting kunnen beïnvloeden en tevens hun oordeel over een voor te nemen fusie kunnen vormen. Door een doelmatig gebruik maken van deze democratische rechten zouden economisch niet verantwoord, overbodige of op zuivere machtswellust berustende fusies nog wel kunnen worden voorkomen. De tot nog toe in het buitenland opgedane ervaringen laten echter geen positieve conclusies over het gebruik van de medezeggenschap bij fusies toe.

In sociaal-politiek opzicht staan aan de wetgever vele middelen ter beschikking om in een tijdperk van snel veranderende economische structuur het individu tegen de schadelijke gevolgen van collectivisme en monopolie, van techno- en bureaucratie te beschermen en de sociale zekerheid in ieder opzicht te waarborgen. Overeenkomstig de eis tot volledige werkgelegenheid zou het recht op arbeid in iedere grondwet moeten worden opgenomen. De moderne industrielanden kennen reeds de algemene sociale verzekering op het gebied van ouderdoms-, weduwen- en wezenverzekering evenals de verzekering tegen ziekten en invaliditeit. Daarnaast bestaan er bedrijfspensioen- en andere openbare en particuliere pensioenfondsen met of zonder vrije keuze van de werkkring der leden. Maar deze algemene maatregelen zijn in de laatste jaren niet voldoende gebleken om de door de gevolgen van een fusie getroffen werknemers te beschermen. Daarom worden er steeds weer eisen gesteld welke de verbetering van de tegenwoordige positie van de werknemer ingeval van een fusie tot doel hebben. In het bijzonder streeft men naar een verbod van de tewerkstelling van nieuwe arbeidskrachten, indien er reeds werknemers voor hetzelfde werk ter beschikking staan. Men wil een vroegtijdige pensionering voorkomen, speciale reserves voor onbillijke gevallen openen, een belasting op de liquidatie- of fusiewinst invoeren, de bemiddeling van een ombudsman invoeren e.d. De aangeduide middelen zijn slechts enkele mogelijkheden

⁵ Het Duitse lid van de EG-commissie H. von der Groeben op een voor leden van de Friedrich-List-Gesellschaft in maart 1971 te Frankfurt gehouden voordracht: „Een aansluiting van ondernemingen welke in de regel de markt reeds beheersen, behoort te worden verboden, indien er het gevaar van monopolisatie door wordt bezworen”.

⁶ Professor Walter Eucken in „Waarvoor staathuishoudkunde?”

om de fusiegolf in een ietwat rustiger vaarwater te leiden in plaats van het gehele land erdoor te laten overstromen, want op deze wijze zal het mogelijk worden „een menswaardige en behoorlijk functionerende ordening van de economie te creëren”.

Het fusieverschijnsel in Nederland

Het fusieprobleem vormt een brandend vraagstuk in alle staten, maar vooral in de industrielanden met hun grote aantal ondernemingen van uiteenlopende aard. De meeste landen werden door de fusiegolf als het ware verast en beginnen nu pas regelend op te treden. Voor zover zij echter controlemaatregelen nemen, beperken zij zich tot de juridische, structurele en financiële ordening zonder zich al teveel met de sociaal-politieke aspecten van het moderne fusieverschijnsel te bemoeien.

Het was dan ook een stap van verstrekkende betekenis te noemen, toen Nederland als een van de eerste landen de problematiek van het fusiegebeuren bestudeerde en daarbij getracht heeft door het opstellen van richtlijnen het vraagstuk dichter bij een oplossing te brengen. Dit deed de Sociaal-Economische Raad op 15 mei 1970 door het vaststellen van een besluit, houdende gedragsregels welke bij het voorbereiden en het nemen van besluiten tot het bevorderen of tot stand brengen van fusies van ondernemingen in acht genomen dienen te worden. Nadat gebleken was, dat dit besluit voor verbetering en uitbreiding vatbaar was, heeft de Commissie voor Fusieaangelegenheden van de Sociaal-Economische Raad een nieuw besluit uitgewerkt, dat onder de naam „SER-besluit Fusiegedragsregels 1971” op 13 september 1971 in werking is getreden. In vijf hoofdstukken worden er gedragsregels ter bescherming van de belangen van de aandeelhouders en de werknemers, bepalingen over de verplichting tot melding van fusies aan de overheid, de samenstelling en bevoegdheden van de Commissie voor Fusieaangelegenheden met inbegrip van de door haar te nemen sanctie maatregelen en tenslotte overgangsbepalingen opgesteld.

Het in dit verband meest interessante hoofdstuk II bevat in de artikelen 14 t/m 21 de gedragsregels ter bescherming van de belangen van de werknemers. Deze gedragsregels zijn alleen bij een fusie van toepassing. Het begrip „fusie” wordt ruimer dan in het gewone spraakgebruik geïnterpreteerd. Hieronder worden alle in de vermogenssfeer liggende transacties verstaan, waardoor de zeggenschap over een onderneming en haar activiteiten of een deel ervan rechtstreeks of middellijk blijvend geheel of gedeeltelijk in andere handen komt. Indien er sprake is van een fusie, dan behoeven de gedragsregels alleen door die in Nederland gevestigde ondernemingen in acht te worden genomen, waarin 100 of meer personen werkzaam zijn. Kleinere bedrijven en ondernemingen in het buitenland vallen er dus buiten. Voor de bedrijven met minder dan 100 personen kunnen de gedragsregels echter ook ingeval van een bestaande collectieve arbeidsovereenkomst worden toegepast. Anderzijds geldt de toepassing ervan nooit voor fusies binnen één concern of groep en evenmin voor de buiten de Nederlandse rechtssfeer gevestigde ondernemingen.

In alle gevallen waar de gedragsregels op een fusie van toepassing zijn, berust de verplichting tot het naleven van deze gedragsregels bij alle bij de fusie betrokken besturen. De fusiepartners zijn dus alleen voor de toepassing ver-

antwoordelijk en niet de vakorganisaties, die door de besturen moeten worden ingelicht en tot overleg worden uitgenodigd. De inlichting over de voorgenomen fusie moet vóór het doen van een openbare mededeling daaromtrent geschieden ten einde te voorkomen, dat de vakorganisaties pas uit kranteberichten fusieplannen vernemen. Deze formele mededeling staat los van de eveneens op de besturen rustende verplichting van de tijdige voorlichting van en het overleg met de vakorganisaties, en wel vóórdat de betrokken besturen een definitieve overeenstemming over de fusie hebben bereikt. Dit moet binnen een redelijke termijn geschieden, opdat de vakorganisaties de reële mogelijkheid hebben zich in de voor- en nadelen van de overwogen fusie te verdiepen en van hun mening en wensen t.o.v. de bescherming van de belangen der betrokken werknemers te laten blijken. Op deze wijze zullen en moeten de vakorganisaties een invloed op de voor te nemen fusie uitoefenen. Uiteraard zal over deze besprekingen geheimhouding moeten worden betracht. De besturen dienen aan de Commissie voor Fusieaangelegenheden mededeling te doen omtrent de toepassing van de gedragsregels ter bescherming van de belangen van de werknemers. Ingeval van door de commissie vastgestelde overtredingen kan de commissie sanctie maatregelen nemen. Die maatregelen bestaan in een openbare berisping of een openbare kennisgeving.

In verband met de vrij geringe ervaringen die wij met

(I.M.)

Een snel groeiende bank
Gunstige rentecondities
Balanstotaal f 366.9 miljoen
Grootste bank van Friesland

Friesland Bank

Vestigingen in geheel Friesland
Hoofdkantoor: Zaailand 110 Leeuwarden

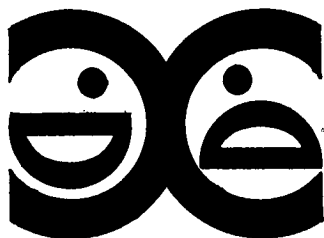
de fusiegedragsregels tot nog toe hebben opgedaan, moet alsnog worden afgewacht in hoeverre de ter zake genomen sanctiemaatregelen effect zullen sorteren. Het valt te betreuren, dat de belangen van honderdduizenden werknemers in Nederland ook in de toekomst tegenover de negatieve gevolgen van een fusie onbeschermd blijven. Het zijn diegenen die buiten het bedrijfsleven staan en dus in de vrije beroepen, het onderwijs, cultureel en sociaal werk e.d. hun broodwinning vinden. Evenmin worden de werknemers in kleine ondernemingen, waar minder dan 100 personen werkzaam zijn, door de nieuwe bepalingen afdoende beschermd. Tenslotte vallen multinationale ondernemingen buiten de regeling.

Ondanks deze ontegenzeggelijk vast te stellen tekortkomingen zijn de fusiegedragsregels een eerste en belangrijke stap in de goede richting. Verreweg de meeste staten hebben deze stap nog niet aangedurfd en wedijveren integendeel met elkaar in een geforceerde industrialisatie (ontwikkelingslanden) of in een acceleratie van de economische groei (industrielanden). In beide gevallen wordt, voor zover aan het fusieverschijnsel aandacht wordt geschonken, de financiële of structurele zijde ervan voor het voetlicht gebracht zonder zich al teveel om de sociale aspecten

te bekommeren. Toch mogen wij niet vergeten, dat de concentratie van ondernemingen een uitvloeisel van de industriële revolutie is, onder wier *aegide* ons tijdperk staat. Als zodanig is het fusiegebeuren slechts een overgangsverschijnsel, dat om bescherming van de daardoor rechtstreeks getroffen personen vraagt. Zoals bij de invoering van de uitkeringen krachtens de AOW ook de toen al 65-jarige of oudere personen van een ouderdomspensioen mochten en nog steeds mogen genieten, ofschoon zij uiteraard nooit een premie hadden betaald, dienen thans bij wijze van overgangsmaatregel ook die werknemers een speciale bescherming te genieten die — meestal op zekere leeftijd — de schadelijke gevolgen van een fusie ondervinden. De sociaal-politieke aspecten van dit over de gehele wereld uitermate actuele vraagstuk raken ook Nederland, waar de economische ontwikkeling in toenemende mate door de fusies van ondernemingen wordt beïnvloed. In de jaren 1963 t/m 1969 zijn in Nederland ca. 1.000 fusies tot stand gekomen, waarbij in totaal 1.700 ondernemingen waren betrokken. Voor het lopende jaar alleen kan het aantal fusies op ongeveer 250 worden geschat.

K. H. Stanislaus

Maatschappij- spiegel

BELEIDSOMBUIGINGEN

De terminologie wordt steeds „zachter”. Wat we in de jaren van Colijn heel duidelijk bezuiniging noemden, heet in 1957/1958 bestedingsbeperking en in het jaar waarin de tandem Biesheuvel/Drees de regeringsploeg aanvoert: beleidsombuiging. Wie van de gedachte uitgaat dat overheidsbeleid — beleid dan te omschrijven als een „adopted course of action” — voortdurend dient bij te sturen om de doelstellingen in het vizier te houden, zal opkijken wanneer toch nog plotseling niet alleen fors moet worden bijgestuurd, maar zelfs van de oorspronkelijke richting moet worden afgeweken. Een dergelijke opvatting van beleid is rijkelijk optimistisch getint. Er ligt een aantal

vooronderstellingen aan ten grondslag die zelden — en zeker niet in combinatie — zijn vervuld. Ik noem een paar belangrijke.

In de eerste plaats neemt men in die opvatting impliciet aan dat er zoiets als beleid wordt gevoerd. In veel gevallen is er van beleid geen sprake. Bijvoorbeeld omdat a) bepaalde problemen niet als zodanig worden herkend (lange tijd het geval met consumentenvraagstukken — het gaat nu een heel klein pietsje beter); zij zijn derhalve geen object van beleid; b) bepaalde problemen nieuw zijn, zodat daarvoor nog geen beleid is uitgestippeld (bijv. milieuhygiëne), en c) op sommige terreinen een administratief beleid wordt gevoerd. Dat wil zeggen dat men de zaken — langs lang geleden getrokken lijnen — alleen maar bijhoudt, terwijl zich inmiddels op die terreinen nieuwe vraagstukken hebben aangediend. Het onderwijsbeleid is daarvan een voorbeeld.

In de tweede plaats is het meestal pas zinvol over beleid te spreken wanneer het zich over een wat langere periode uitstrekt. Een beleid voor een periode van een paar maanden betreft in de regel een naar omvang en werking bescheiden aantal maatregelen; de planmatigheid is gering en de betekenis ook. Het heeft geen zin hieraan veel aandacht te besteden. Een zodanig beleid is onvoldoende geobjectiveerd naar doelstellingen en middelen om het effect ervan te kun-

nen toetsen. Dat is wel het geval waar het beleid bijv. een periode van 3-10 jaar beslaat. Dan is men genoodzaakt doeleinden, middelen en fasen te expliciteren; daarmee kan ook beleid object worden van onderzoek en kritiek. De moeilijkheid bij dit beleid op wat langere termijn is dat het een visie veronderstelt, waarmee nu juist een element wordt geïntroduceerd dat in het overheidsbeleid maar moeilijk tot ontwikkeling kan komen. In dit beleid staat een straf op het langetermijn-denken. De oorzaken zijn velerlei. Te denken valt bijv. aan het feit dat de begrotingen slechts één jaar beslaan. Dit stimuleert het kortademige gewip van jaar tot jaar. Zo kan het „gat van Witteveen” ontstaan, even mysterieus (maar stukken gevaarlijker!) als destijds het gat van Wormer, dat — schrale troost — inmiddels weer gedicht schijnt te zijn.

Daarnaast kan genoemd worden het feit dat de parlementaire periode op zijn gunstigst vier jaar duurt. De kans dat het minder dan vier jaar is, is niet denkbeeldig. Regering en parlement worden hierdoor niet uitgenodigd verder te kijken dan hun vierjarige neus lang is. In die tijd willen zij naar resultaten kunnen verwijzen. De kans is groot dat resultaten van een beleid op langere termijn pas zichtbaar worden in een periode dat al lang van regeringsploeg is gewisseld. De „pay off”, de oogst van beleid dient daarom op korte termijn

aanwijsbaar te zijn, wat bijna per definitie niet goed mogelijk is bij lange-termijn-politiek.

In de derde plaats gaat men er in de optimistische visie op overheidsbeleid vanuit dat het een op elkaar afgestemd, geïntegreerd beleid is. Van een in die zin gerichte collectieve inspanning is nooit sprake. Het „langs elkaar heen werken” is aan de orde van de dag. Het weinig gecoördineerde beeld dat de samenleving oplevert, wordt weerspiegeld in de bemoeienissen die de overheid daarmee heeft. Er zijn vele ministeries, die soms op de meest wonderlijke wijze tot stand zijn gekomen¹. Landbouw is voor de boeren en vissers, een stukje buitenlandse economische politiek is daar ook nog onder gebracht, Economische en Buitenlandse Zaken vechten over wie nu de buitenlandse economische politiek mag voeren (EG), cultuur is verspreid over verschillende departementen, idem met onderwijs en jeugdzorg, en ga zo maar door. „De heerschappij van de ministerraad”² is er een van knopen doorhakken, niet van afstemming en prioritering van de beleidsvelden.

In de vierde plaats is het overheidsbeleid — ondanks de grote invloed van de overheid — maar één van de krachten in het maatschappelijke beïnvloedingsproces. Vele maatschappelijke processen onttrekken zich geheel of gedeeltelijk aan de beïnvloedingssfeer van de overheid. Een voorbeeld is de economische bedrijvigheid, waaraan zowel nationaal als internationaal een ruimte is gegeven, waarop de overheid — als zij het al wil — moeilijk vat kan krijgen. Een ander voorbeeld is de internationale politiek.

In de vijfde plaats moet dan nog een „interne” factor worden genoemd, namelijk het overheidsapparaat zelf. Kenmerkend voor deze organisatie is dat zij — in neutrale vak-sociologische termen uitgedrukt³ — een bureaucratisch karakter heeft. Dat wil o.m. zeggen dat competenties van afdelingen en ambtenaren vrij precies zijn afgepaald, de positie van de ambtenaar met veel zekerheden is omkleed, de opbouw sterk hiërarchisch is (een lijnorganisatie met lange bevelslijnen), de afwikkeling van de meeste zaken schriftelijk dient te gebeuren enz. Ongetwijfeld heeft deze organisatievorm — uit een oogpunt van rechtzekerheid voor burger en ambtenaar, en van behoorlijk bestuur — vele voordelen. Een groot

nadeel is echter dat de flexibiliteit van een dergelijk apparaat bijzonder gering is. Verschuivingen in posities van ambtenaren en afdelingen — nodig omdat zich nieuwe problemen aandienen en andere uit het gezichtsveld verdwijnen — komen slechts met veel moeite tot stand. Dit bezwaar wordt steeds duidelijker gevoeld in een tijd waarin van de overheid een actief beleid wordt gevraagd en de burgers — ruimer: de maatschappelijke omgeving van de overheid — steeds actiever in dialoog met de overheid treden. De omgeving wordt „turbulenter”⁴. Conclusie: de overheid zal als organisatie flexibeler moeten worden opgezet. Hoeveel keer komt het niet voor dat onderdelen van het apparaat, die eigenlijk geen taak meer hebben of waarvan de taak een importante onnozelheid heeft bereikt, toch maar door blijven draaien, omdat ze er nu eenmaal zijn⁵.

Bovenstaande beschouwingen stemmen niet optimistisch. Een creatief beleid is eerder uitzondering dan regel. Het is nog steeds makkelijker een mannetje op de maan te planten dan richting te geven aan een met zoveel mankracht en invloed toegerust overheidsapparaat. Dat laten we

¹ Zinnige voorstellen in de richting van een betere departementale indeling, speciaal voorbereid met het oog op de kabinetsformatie 1971, zijn bij de kabinetsformatie nauwelijks gehonoreerd. Zie het rapport van de zgn. Commissie-Van Veen, getiteld: „Bestuursorganisatie bij de kabinetsformatie 1971”, Rapport van de Commissie Interdepartementale Taakverdeling en Coördinatie, Staatsuitgeverij, 1971.

² Zie H. Th. J. F. van Maarseveen: „De heerschappij van de ministerraad”, 1969.

³ Hierover uitvoeriger Nicos P. Moutzalis: „Organization and bureaucracy”, 1967, blz. 38-75.

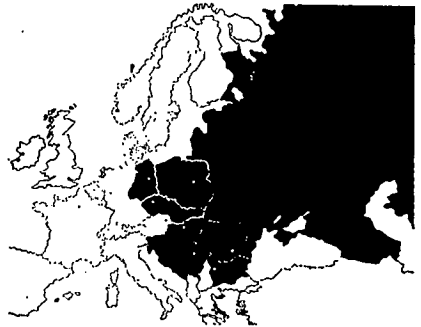
⁴ In het algemeen over de relatie organisatie en omgeving, het voortreffelijke artikel van Shirley Terberry: *The evolution of organizational environments*, in „Administrative Science Quarterly”, vol. 12, no. 4, maart 1968.

⁵ Hier hebben we te maken met wat Gouldner „de geheimen van organisaties” noemt. Zie Alvin W. Gouldner: *The secrets of organizations*, in Ralph M. Kramer en Harry Specht (eds): „Readings in community organization practice”, 1969, blz. 132-143.

nog bijna geheel over aan het vrije spel der maatschappelijke krachten. Marktcondities redresseren de bijdrage van de overheid. Een zekere economische teruggang is nodig om het legitimatiekader te scheppen waarbinnen met „de botte bijl” in de overheidsuitgaven gehakt kan worden. De onmacht (en onwil?) om werkelijk richting te geven aan de maatschappelijke ontwikkeling laat zich niet versluieren door een woord als beleidsombuiging. Zeker niet wanneer alle inspiratie geput moet worden uit de ééndimensionale beleidsfilosofie die zich tooit met de goed-Hollandse kruideniers- en domineesterm: profijtbeginsel.

Bram Peper

Oost-Europa kroniek

Economische hervormingen, rationaliteit en convergentie

Van eigen bodem konden wij in een korte spanne tijds een aantal dissertaties oogsten over de functionering van de Sowjetrussische economie. Ik bedoel: „Konvergentie en evolutie” van J. van den Doel; „The Soviet quest for economic rationality and its conflict with the political aims of the communist party leadership in the Soviet economy: 1953-1967” van W. Keizer; „Economische hervormingen in de Sowjetunie: 1965-1969” van J. W. van der Molen¹. Onlangs verscheen ook nog: „Inhalen en voorbijstreven” van S. van Popta. De

¹ Van alle drie boeken is een handelseditie verschenen. Van den Doels boek bij Van Gorcum, Assen 1971, f. 18. Keizers boek bij de Universitaire Pers, Rotterdam 1971, f. 36,40. Van der Molens boek, eveneens bij de Universitaire Pers, Rotterdam 1970, f. 15,40.

lezing van dit 775 bladzijden tellende standaardwerk heb ik echter nog niet kunnen voltooiën.

De kennis van de werking van centraal geleide volkshuishoudingen is in ons land nog zo miniem, dat de publikaties op dit gebied zich beperken tot macro-economische beschouwingen over de sociaal-economische instituties. De publikaties beperken zich veelal tot de Sowjetunie, want het is in dat stadium weinig illustratief de overige Oosteuropese landen bij de beschouwing te betrekken. Conclusies uit het bijeengebrachte materiaal zijn moeilijk te trekken en in hoge mate speculatief. De schrijvers dreigen alras ondergebracht te worden bij de sowjetologen i.p.v. bij de economische vakspecialisten. Bij voorkomende gelegenheden, zoals invasies en herdenkingen of wanneer de geloofwaardigheid van hele economische orden in het geding zijn, worden ze voor het voetlicht gehaald om uitleg van zaken te geven. Het wordt tijd, dat de bestudering van centraal geleide stelsels wordt gericht op duidelijk omliggende empirische studies van functionele deelaspecten.

Proefschrift Van den Doel

Van den Doel heeft zich geworpen op de evolutie en convergentie van hele sociaal-economische orden. Zijn helder en vlot lopend betoog, dat geheel is opgehangen aan Tinbergens convergentietheorie, onderscheidt zich in twee opzichten. Van den Doel definieert de door hem gehanteerde begrippen duidelijk en hij legt een globaal gedefinieerd verband tussen economische orde, rechtsorde en politieke orde. Een aantal van de veronderstellingen en begrippen, die Tinbergen vaag heeft gelaten, worden door Van den Doel soms verrassend helder omliggend. Bijvoorbeeld het onderscheid dat hij maakt tussen concentratie en centralisatie van beslissingsbevoegdheden. Dit onderscheid leidt hij af uit het in elkaar grijpen van rechtsorde en economische orde en uit het verschil tussen constituerende en dirigerende bevoegdheden. Centralisatie definieert Van den Doel als concentratie van beslissingsbevoegdheden bij de overheid. Ook de uiteenzetting van de verschillen tussen evolutie en convergentie is zeer verhelderend.

Het is evenwel jammer, dat hij de

splitsbaarheid van beslissingsbevoegdheden, geïntroduceerd door Adler-Karlsson in diens boekje *Functional socialism*, niet beter heeft geïntroduceerd met zijn uiteenzettingen over administratieve versus parametrische centralisatie (directe versus indirecte distributie). Dat zou zijn bijdrage tot de theorie van de optimale sociaal-economische orde hebben vergroot. Zoals Van den Doel zelf zegt, is de convergentietheorie afgeleid uit deze theorie. De grote mate van abstractie welke de theorie van de optimale orde nog kenmerkt, wordt weerspiegeld in de convergentietheorie.

De theorie van de optimale orde specificiert bijvoorbeeld voorlopig slechts één enkele doelstelling, namelijk inkomensmaximalisatie. Over de inkomensverdeling is eigenlijk alleen gesteld, dat een „lump-sum transfer“-mechanisme voor iedereen de gelijkheid van het marginale nut van de geldeenheid zou moeten bewerkstelligen. De specificatie van het inkomen als doelstelling impliceert geen groeifetisjisme, maar vloeit voort uit praktische overwegingen. Het inkomen fungeert als concrete variabele, als kwantitatieve benadering van een reeks doelstellingen, die (nog) niet te specificeren zijn, maar niettemin positief beïnvloed worden door verhoging van het inkomen.

De doelstellingsfunctie van de optimale orde in het Westen is nog niet voldoende gespecificeerd, al wordt er hard aan gewerkt. Het is jammer, dat de convergentietheorie daarom nog onvoldoende is gefundeerd. Het reductieproces t.a.v. de doeleinden om de doelstellingsfunctie hanteerbaar te maken heeft de neiging de verschillen tussen de doelstellingsfuncties van Oost en West te versluieren.

Van den Doel is dit niet ontgaan. Waagde hij het in 1966, in een artikel in de *Internationale Spectator*, nog de onwetenschappelijke noodsporging te maken convergentie tussen de doeleinden van Oost en West te postuleren, waardoor de hele theorie onweerlegbaar zou worden, in zijn dissertatie gaat hij in op het vraagstuk van de gelijkheid der doeleinden.

Een doelstellingsfunctie wordt uiteindelijk bepaald door het in een samenleving geldende normenstelsel. Gelijke afzonderlijke doelstellingen kunnen daardoor verschillende gewichten krijgen. Van den Doel concludeert dan ook, dat er verschillen zijn, waardoor hij gedwongen is te

stellen, dat er slechts van „partiële convergentie“ sprake is.

Partiële convergentie betekent, dat de verschillen tussen de economische orden van Oost en West in de tijd niet tot nul (?) naderen. Partiële convergentie is het gevolg van het feit, dat zowel in Oost als in West de economische orden, ten gevolge van hun uiteenlopende doelstellingsfunctie, *evolueren* naar hun eigen optimum. M.a.w. „the twain shall never meet“. Van den Doel spreekt dan ook van de gemodificeerde convergentietheorie. Ik vraag me echter af of Tinbergen, op grond van de abstractie van het model, zelf ooit meer heeft willen beweren dan dat de economische orden van Oost en West meer op elkaar gaan lijken. Convergentie heeft Tinbergen gepostuleerd op grond van zijn engagement met de „organisatie van de vrede“. Van den Doel is hevig geschokt door het feit, dat de convergentietheorie in een beschrijving van Tinbergens bijdragen tot de economische wetenschap² slechts één alinea krijgt toebedeeld omdat de convergentietheorie slechts een bijproduct is van de theorie van de optimale orde.

Van den Doel komt tot de conclusie dat er verschillen bestaan tussen de doeleinden van Oost en West, o.a. door de naleving van de „wet van de centraal geleide ontwikkeling“ tot doelstelling voor Oost te verheffen. Er bestaat echter geen wet van die naam. Er bestaat wel een *wet* (zakon) van de geplande (proportionele) ontwikkeling en een *doctrine* inzake de prioriteit van produktiemiddelen, welke zowel op de landbouw als op de industrie betrekking heeft. Deze prioriteit houdt een verdere verfijning t.a.v. de industriële produktiemiddelen in. Bovendien moet vermeld worden dat de *doctrine* (zakonomernost') een afgeleide doelstelling is, en wel voor de investeringspolitiek. Een doctrine is dan ook van lagere orde dan een wet, zodat er alle redenen is de doctrine als middel te beschouwen en niet als een fundamentele doelstelling.

In de hele opzet van Van den Doel heb ik één belangrijk argument voor

² H. C. Bos: *Tinbergen's scientific contribution to development planning*, in „*De Economist*“, vol. 118, no. 2, 1970.

centralisatie gemist, namelijk de instabiliteit van sommige deelmarkten (bijv. de landbouw).

Van den Doels boek is het lezen zeker waard. Men kan hem moeilijk kwalijk nemen, dat hij enigszins is gestrand in een nog weinig uitgewerkte theorie. Hij heeft in ieder geval een bijdrage geleverd aan de theorie van de optimale orde.

Proefschrift Keizer

De dissertatie van Keizer, waarvan de titel in de handelseditie gelukkig is verkort, behandelt in extenso alle aspecten van de Sowjetrussische economische orde, inclusief de recente hervormingen. Maar dat is nog niet alles.

Hij plaatst het geheel tegen de achtergrond van de politieke orde, zodat het behandelde aan ruimere criteria van rationaliteit beoordeeld kan worden. Ook de kansen op en de aard van economische hervormingen kunnen zo vanuit een breder kader worden bekeken.

Hoofdstuk 1, 2 en 3 behandelen ideologische en politieke aspecten van autoritaire systemen en van het Sowjet-systeem in het bijzonder. Hoofdstuk 4 introduceert de consument. Conclusie: de consument gaat vooruit, maar alleen voor zover de stabiliteit van het traditionele politieke regime niet wordt aangetast. Hoewel er voor industriële produktiemiddelen een hoger groeitempo is geprojecteerd dan voor de consumptiegoederen en hoewel ook de landbouwproductie sneller moet stijgen, dient de stijging hoofdzakelijk gerealiseerd te worden door verhoging van de efficiency en niet door herverdeling van de produktiefactoren. De aap wordt zijn eigen staart als beloning voorggehouden.

In een resumerend hoofdstuk 5 concludeert Keizer, dat er een duidelijke impasse is ontstaan in de verhoudingen tussen de verschillende pressiegroepen welke thans de pluralistische elite vormen.

„The party leadership then has to play the role of arbitrator. The continuation of the Party dictatorship is necessary in order to prevent factionalism and the disintegration of the system. The new role of the Party and its institutions is that of constraints upon the various centrifugal forces in Soviet society, so that in a pluralistic decision-making system the Party „generalisers” are more necessary than ever. It is a major fear of the leadership that, if the Soviet planning system should be re-

formed by reducing their central control, some of the pressure groups (especially the economists and managers) will be able to insert their preferences in the place of those of the Party „generalisers”; who take a broader and more long-term view of the development of the Soviet system” (blz. 105).

De „party-top” moet zich beperken tot lapwerk. Bovengenoemde hoofdstukken munten nu niet bepaald uit door heldere en korte formuleringen. Hetzelfde geldt eigenlijk voor het hele boek. Het is een boek over de Sowjetunie, geschreven door een Nederlander, in het Engels en met de formuleringen en de opbouw in de traditionele Duitse stijl.

In hoofdstuk 8 behandelt Keizer decentralisatie en deconcentratie. Hij definieert de begrippen centralisatie en concentratie volkomen anders dan Van den Doel. Overdracht van bevoegdheden aan bedrijven beschouwt Keizer niet noodzakelijk als decentralisatie maar eerder als deconcentratie. Deconcentratie is pas decentralisatie als de bedrijven hun beslissingen geheel of gedeeltelijk baseren op uit consumentenpreferenties afgeleide parameters.

Van den Doel definieert centralisatie als concentratie van beslissingsbevoegdheden bij de constituerende overheidsorganen, d.w.z. organen met formele bevoegdheden t.a.v. de rechtsorde. Zijn definitie van decentralisatie is bijgevolg ruimer dan die van Keizer. Volgens Keizer is er sprake van centralisatie zodra de overheid de beslissingsbevoegdheden van organen en personen gaat beïnvloeden met eigen preferenties.

Van den Doel gaat uit van Tinbergens veronderstellingen t.a.v. de

sociale welvaartsfunctie. Voor de Sowjetunie laat hij deze echter schieten, maar de definities van centralisatie en decentralisatie liggen al vast en die amendeert hij niet.

Keizers concepties houden nauw verband met zijn conclusie, dat de economische orde en de rechtsorde geheel zijn afgestemd op handhaving van de stabiliteit van de heersende politieke orde. Van den Doel gaat uit van een uit doelmatigheidsoverwegingen geboren functionele wisselwerking tussen de drie gelijkwaardige orden.

Hoewel ik onbevredigd blij t.a.v. de integratie van de politieke preferenties in de economische orden, is er voor een economist in vaktechnische zin weinig op Keizers boek aan te merken. Het uitputtende karakter van de behandeling gaat echter ten koste van de leesbaarheid.

Proefschrift Van der Molen

Van der Molens dissertatie is eigenlijk een verzameling losse opstellen, waarin het onderwerp slecht wordt afgebakend en de gehanteerde begrippen nauwelijks worden gedefinieerd. Conclusies hangen in de lucht en moeten hun gewicht ontlenen aan passende citaten. Wat Van der Molen behandelt, behandelt Keizer ook en veel beter. Wat Van der Molen niet behandelt, behandelt Keizer wel. Ik zie geen redenen die het zelfstandig bestaan van Van der Molens dissertatie rechtvaardigen; ondanks het feit dat Van der Molen de Russische taal beheerst en Keizer niet.

Dr. R. Wetsteyn

Stephen R. Lewis Jr.: Pakistan, Industrialization and Trade Policies. Oxford University Press, for the Development Centre of OECD, Londen 1970, 214 blz., £ 0,55.

Tot voor enkele jaren werd Pakistan in brede kring beschouwd als één van de weinige landen waar het ontwikkelingsproces met succes op gang was gekomen. Met name de snelle industriële ontwikkeling en de sterk stijgende export van niet-traditionele exportprodukten trokken de

aandacht. In retrospect kan men zich afvragen of de Pakistaanse successen niet wat erg overtrokken waren; immers, zij waren van korte duur. Voor omstreeks 1958 was er van een snelle ontwikkeling bepaald geen sprake, terwijl sinds 1966 allengs duidelijker werd dat een verdere

ontwikkeling steeds problematischer werd. Niettemin zijn de Pakistaanse cijfers voor industriële groei en exportontwikkeling bepaald indrukwekkend, ook over langere perioden en het is derhalve bijzonder begrijpelijk dat de OECD een deel van haar serie over industrialisatie en handel aan Pakistan heeft gewijd.

De auteur, Stephen Lewis Jr., heeft een aantal jaren in Pakistan gewerkt en staat daar, zowel als in het buitenland, bekend als bij uitstek deskundige op het terrein van de industrialisatie van Pakistan. Van deze kennis geeft hij ruimschoots blijk in dit boek. Na een uitstekend inleidend overzicht geeft hij een heldere uiteenzetting van de instrumenten van de economische politiek.

Als belangrijkste instrumenten worden beschouwd het deviezenregime en met name het stelsel van invoervergunningen, welk laatste instrument volgens de auteur duidelijk dominant is. Het in 1959 geïntroduceerde Export Bonus Schema staat hierbij centraal. Lewis geeft een zeer heldere beschrijving van dit schema; het enige onduidelijke punt is het enthousiasme

dat hij op meent te moeten brengen voor deze ingewikkelde wijze om tot een gedeeltelijke impliciete devaluatie van de rupee te komen. Zo stelt hij op blz. 31: „Because the Export Bonus Scheme is regarded as an uniquely Pakistani innovation, its extension is an excellent device for moving towards more truly liberal and efficient trade policies”. Afgezien van de onlogische redenering (omdat het een Pakistaanse vinding is) lijkt deze zin mij feitelijk onjuist: het is waarachtig niet moeilijk wat neutralere middelen te vinden dan een partiële devaluatie, welke bijzonder discriminerend is voor niet-bevoorrechte sectoren. In het derde hoofdstuk wordt aandacht gegeven aan de produktiefactoren arbeid, kapitaal en „entrepreneurship”.

In hoofdstuk 4 en 5 wordt de gevolgde economische politiek nader onder de loep genomen, met name wat betreft haar effecten t.a.v. de industriële groei en de industriële structuur. Lewis wijst erop dat er een voortdurende subsidie van de industrie is geweest ten nadele van de landbouw. Interessant is ook zijn ana-

lyse waaruit blijkt dat door de gevolgde politiek wel de omvang van de industriële sector, maar niet haar samenstelling is beïnvloed. Gezien de ook door Lewis vermelde inefficiency en de lage capaciteitsbenutting in de industrie kan men zich afvragen of dit nu wel zo'n voordeel is.

In hoofdstuk 6 komt de regionale dispariteit, de tegenstelling tussen Oost- en West-Pakistan, ter sprake. Bijzonder duidelijk komt hier tot uiting dat er inderdaad sprake is van een achterstelling van Oost-Pakistan bij West-Pakistan. Zo ontving Oost-Pakistan, ondanks een hogere spaargraad dan West-Pakistan, slechts een derde van de totale investeringen tussen 1950 en 1965. Rekening houdend met de onderwaardering van buitenlandse valuta blijkt er sprake te zijn van een inkomenstransfer naar West-Pakistan, inhoudende dat Oost-Pakistan de groei van het rijkere West-Pakistan ten dele financierde.

Het boek van Lewis is in vele opzichten verdienstelijk. Een groot aantal problemen wordt op heldere wijze doorgelicht. Toch is het niet in alle opzichten een bevredigend boek. Als

De dienst commerciële zaken van NS houdt zich bezig met de verkoop van de reizigers- en goederenvervoersdiensten alsmede met de inkoop van de voor het productieproces vereiste materialen. Voor de diverse taken die zich in deze sectoren afspelen, zoals prijsvorming, marktonderzoek, kwaliteitsbewaking en inkoop, zoekt deze dienst ter aanvulling van haar staf

jonge, markt-gerichte academici *jonge, commercieel denkende academici. NS stelt daarbij geen bepaalde eisen aan de specifieke richting van de universitaire vooropleiding. Ook academici die*

binnenkort afstuderen zijn welkom. Heeft u interesse? Maakt u dan een telefonische afspraak met drs. C. R. Loos, 030-354659. Of schrijf een brief naar N.V. Nederlandse Spoorwegen,

*Dienst van Personeelzaken,
2e afdeling, Moreelsepark 1,
Utrecht.*

**Nederlandse
Spoorwegen**

886

belangrijkste bezwaar moet worden genoemd dat de auteur te weinig afstand neemt van de Pakistaanse problematiek. Dit uit zich onder meer door de gedetailleerde wijze waarop op allerlei technische details wordt ingegaan, welke ongetwijfeld interessant zijn voor een beperkt aantal ingewijden in het dagelijks debat betreffende de Pakistaanse economische politiek, maar welke voor de niet-Pakistaan-specialist niet erg relevant zijn. Dat Lewis niet nalaat bij de behandeling van deze details geregeld de loftrumpet over de verstandige economische maatregelen van de Pakistaanse regering te steken maakt zijn wijze van behandeling alleen maar irriterender.

Mijn tweede bezwaar is dat, terwijl het boek eerst in 1970 verscheen, er nauwelijks substantiële informatie gegeven wordt over de periode na 1965. Ook de meeste statistische gegevens

zijn niet bijgewerkt. Zo worden de reële lonen slechts vermeld tot 1963/1964, terwijl juist latere cijfers interessanter zouden zijn i.v.m. de toen opgetreden daling van de reële lonen, welke onder meer aanleiding gaf tot de onlusten van 1968.

Drs. M. Sanders

J. H. Enters (ed.): Japans management, bedreiging of stimulans, resultaten van een studiereis over kwaliteitszorg naar Japan onder auspiciën van Commissie Opvoering Produktiviteit-SER en Kwaliteitsdienst voor de Industrie, NIVE publikatie 502, Samsom NV, Alphen aan den Rijn/Brussel 1970, 122 blz., f. 18.

Japan is industrieel het snelst groeiende land ter wereld. De drijfkracht van deze snelle economische ontwikkeling in Japan is het industriële manage-

ment, een grondige en aan de cultuur aangepaste toepassing van de Amerikaanse principes. Hierdoor werd Japan een prijsconcurrent wegens enkele „natuurlijke” voordelen, een stiptheidsconcurrent en een kwaliteitsconcurrent omdat op het gebied van de kwaliteit verstrekkende en effectieve maatregelen werden genomen. Tegen deze achtergrond gezien is de Nederlandse ontwikkeling volgens het verslag onvoldoende: de Nederlandse industriële reputatie is in het buitenland niet sterk; het Nederlandse management is onvoldoende professioneel; het Nederlandse top-management houdt zich teveel bezig met de dagelijkse orderafhandeling en te weinig met het beleid op lange termijn.

Nederland kan dus veel van Japan leren. Vandaar dat de Commissie Opvoering Produktiviteit in nauwe samenwerking met de Kwaliteitsdienst voor de Industrie het initiatief nam tot de instelling

katholieke universiteit nijmegen
**FACULTEIT DER WISKUNDE EN
NATUURWETENSCHAPPEN**

Ten behoeve van de **Administratieve dienst** kan worden aangesteld een

hoofd van de financiële administratie

wiens taak voornamelijk zal liggen op het terrein van de verwerking van financiële gegevens ten behoeve van de beleidsinformatie, de verzorging van de periodieke verslaggeving en de samenstelling van de jaarrekening, alsmede op dat van de verdere ontwikkeling van de mechanische verwerking van gegevens.

Als zodanig zal hij worden belast met de leiding van

- de boekhouding en de algemene administratie
- de mechanische administratie
- de afdeling voor financiële bedrijfsinformatie.

Gedacht wordt aan een medewerker in het bezit van het volledig diploma S.P.D.

Schriftelijke sollicitaties met vermelding van leeftijd, opleiding, ervaring en verlangd salaris kunnen worden gericht aan het Hoofd van de Personeelsdienst van de Faculteit der Wiskunde en Natuurwetenschappen, Toernooiveld te Nijmegen.

van een studiegroep, met het oogmerk te komen tot verdieping van het inzicht in de problemen van de kwaliteits-beheersing in Nederland.

Het actieplan van de studiegroep bestond uit: oriëntatiebijeenkomsten; een studiereis naar Japan; een evaluatie van de Japanse bevindingen, uitmondend in deze publikatie.

In deze publikatie wordt op overzichtelijke wijze aandacht besteed aan de Japanse industriële ontwikkeling en de hieruit gevonden aanbevelingen voor Nederland, waarbij gewezen wordt op de noodzaak tot actie; de rol van de overheid; beleidsvorming en beleidsoverdracht; de voorbereiding van nieuwe produkten; de lijn- en stafverhoudingen; de opleiding en management-ontwikkeling.

Mededelingen

Congres arbeidsverhoudingen en financieel-economisch beleid

De economische faculteitsvereniging aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, de VESVU, organiseert op 25 en 26 november 1971 een congres over de arbeidsverhoudingen en het financieel-economische beleid in Nederland, in de Brakke Grond, Nes 53-55 te Amsterdam.

Sprekers zijn: Prof. Drs. Mr. H. Langman (minister van Economische Zaken), Prof. Dr. A. van Doorn, J. Lanser, Drs. S. C. Bakkenist, Prof. Dr. J. Pen, Drs. H. M. van de Kar, Drs. J. M. den Uyl, Mr. F. H. J. J. Andriessen, Prof. Dr. W. J. van de Woestijne.

Op 25 november 24.00 uur treedt op het cabaret Neêrlands Hoop in Bange Dagen met zijn nieuwe programma Neêrlands Hoop in Panama.

Kaarten à f. 6 en f. 3 (resp. met en zonder cabaret) zijn verkrijgbaar bij de VESVU, Economische Faculteit VU, postbus 7161 te Amsterdam, of telefonisch dagelijks van 11.00-15.00 uur; tel. (020) 48 46 29.

International Course on European Integration

Van 5 september 1972 tot 9 mei 1973 zal in het Europa Instituut van de Universiteit van Amsterdam de zevende „International Course on

European Integration" gehouden worden. De organisatie ervan berust bij het voornoemde Europa Instituut en NUFFIC. Aan deze post-doctorale cursus kunnen jonge juristen, economen en politicologen deelnemen. Het onderwijs wordt gegeven in het Engels.

Naderé inlichtingen kunnen worden ingewonnen bij NUFFIC, Molensstraat 27, Den Haag, tel. (070) 63 05 50, toestel 228.

Studiebeurs Albert Heijn

Albert Heijn NV te Zaandam stelt telken jare één Albert Heijn studiebeurs ter beschikking. De studiebeurs is groot f. 10.000 en heeft ten doel de ontvanger daarvan in staat te stellen een studie te verrichten over goederen en/of diensten distribuerende bedrijven en speciaal over die bedrijven, die de detailhandel in levensmiddelen uitoefenen.

De studiebeurs kan worden toegekend aan hem of haar, die het doc-

toraal examen in enige faculteit met goed gevolg heeft afgelegd en die belangstelling heeft voor de goederen en/of diensten distribuerende bedrijven. Gegadigden dienen de Nederlandse taal in woord en geschrift te beheersen.

Het Comité van Keuze, dat een voordracht voor toekenning van de studiebeurs doet, bestaat uit Prof. Dr. J. F. Haccoû, Prof. Dr. F. de Roos, Ir. A. G. Maris en A. Heijn.

Door aanvaarding der studiebeurs verbindt de ontvanger zich een in overleg met het Comité van Keuze overeengekomen studieprogramma te volvoeren en tussentijds het Comité op de hoogte te houden van de voortgang van de studie.

Aanmelding dient vóór 31 december a.s. te geschieden bij het Secretariaat van de Raad van Bestuur van Albert Heijn NV, Ankersmidplein 2 te Zaandam, alwaar ook de nodige inlichtingen kunnen worden ingewonnen.

LANDBOUWHOGESCHOOL

WAGENINGEN

De vakgroep **VOEDING** zoekt een

wetenschappelijk medewerker/ster

voor haar **SOCIAAL-WETENSCHAPPELIJKE SECTOR.**

De vakgroep heeft de zorg voor onderwijs in, alsmede wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de menselijke voeding, inclusief de sociologische, psychologische en economische achtergronden van voedselkeuze en voedingsgewoonten in de westerse en niet-westerse wereld.

De nieuwe medewerker/ster zal zowel in het veelal interdisciplinair opgezette onderzoek van de vakgroep alsook in het door de vakgroep te verzorgen onderwijs taken krijgen te vervullen.

Gedacht wordt aan iemand die is afgestudeerd in één van de sociale wetenschappen en over onderzoekervaring — bij voorkeur in de tropen — beschikt.

Rang en salariering volgens Rijksregeling. Voor nadere informatie kan men zich wenden tot prof. dr. C. den Hartog of mej. drs. J. M. P. Edema, tel. (08370) 61 11, toestel nr. 2590 of 2577.

Schriftelijke sollicitaties onder nr. 7111 worden binnen 14 dagen na verschijnen van dit blad tegemoet gezien door prof. dr. C. den Hartog, Prof. Ritzema Bosweg 32a, Wageningen.